

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології

На правах рукопису

ПАЙОС ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА

РОЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ
ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС ХАРАКТЕРУ У ДІТЕЙ

Спеціальність 053 Психологія
(назва спеціальності)

Освітня програма Психологія
(назва)

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Салюк Марина Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол засідання кафедри

№ 26 від 12 2024

Завідувач кафедри

Людмила ПРИСНЯКОВА

Нормоконтроль

Наталія СЕРГІЄНКО

Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра	<u>психології</u>
Освітній ступінь	<u>магістр з психології</u>
Спеціальність	<u>053 Психологія</u>
Освітня програма	<u>«Психологія»</u>

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (ім'я, прізвище)
«12» 02 2025 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Пайос Тетяна Василівна

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

1. Тема роботи Роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей.
2. Науковий керівник роботи кандидат психологічних наук, доцент Салюк Марина Анатоліївна. Затверджені наказом вищого навчального закладу від 19 вересня 2024р. №87-02
3. Строк подання роботи на кафедру 12.02.2025р.
4. Мета кваліфікаційної роботи теоретично та емпірично дослідити роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей.
5. Завдання випускної кваліфікаційної роботи
 - 1) Здійснення теоретичного аналізу проблеми формування характеру та патохарактерологічного розвитку особистості в психологічній науці;
 - 2) Здійснення теоретичного аналізу ознак патохарактерологічного розвитку особистості: агресивності та акцентуацій;
 - 3) Розгляд типологій різних стилів виховання та бітьківського ставлення;
 - 4) Емпіричне дослідження ролі сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис характеру у дітей (на прикладі агресивності);
 - 5) Розгляд методів профілактики та корекції патохарактерологічних проявів у дитячому віці.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

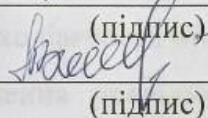
№п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Написання вступу	09.2024р.	виконано
2	Написання першого розділу	10.2024р.	виконано
3	Проходження переддипломної практики	21.10.2024р.- 29.11.2024р.	виконано
4	Написання другого розділу	11.2024р.	виконано
5	Написання третього розділу	11.2024р.	виконано
6	Аналіз отриманих результатів та завершуючий етап написання третього розділу	12.2024р.	виконано
7	Попередній захист кваліфікаційної роботи	26.12.2024р.	виконано

Науковий керівник _____

Салюк М.А.

Здобувач вищої освіти _____

(підпис)

Пайос Т.В.

Дата видавання завдання 25.04.2024

АНОТАЦІЯ

Пайос Т. В. Роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей / Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» (освітньо- професійна програма «Психологія»). ВНПЗ ДГУ, Дніпро, 2024.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей.

В основу дослідження покладено припущення про те, що певні стилі сімейного виховання здійснюють істотний вплив на патохарактерологічний розвиток дитини молодшого шкільного віку. Зокрема, директивне, принизливе та індиферентне ставлення дорослих до дитини сприяє формуванню агресивності як патохарактерологічної риси.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення наукових джерел й результатів емпіричних досліджень); емпіричні (психодіагностичні методики для дослідження прояву агресивності та для виявлення провідних стилів сімейного виховання); математико-статистичні методи обробки експериментальних даних (кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика, метод кореляції).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що: обґрунтовано та досліджено роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей молодшого шкільного віку; розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: агресивність, стиль сімейного виховання, ставлення до дитини, акцентуації, тривожність; набуло подальшого розвитку вивчення агресивності дитини в контексті стилю сімейного виховання.

Ключові слова: патохарактерологічний розвиток, агресивність, молодший шкільний вік, акцентуації, стиль сімейного виховання, ставлення до дитини, акцентуації, тривожність.

Список публікацій здобувача вищої освіти:

1. Актуальні питання відновлення ментального здоров'я у психологічному вимірі: матеріали I Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених (м. Київ, 11 жовтня 2024 р.) / [редкол.: Ю. О. Бохонкова (голова), О. Г. Лосієвська, Ю. В. Сербін]. Київ: вид- во СНУ ім. В. Даля, 2024. 537 с.

2. Пайос Т. В. теза: Вплив стилю сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис характеру. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 26 грудня 2024 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Актуальні проблеми юриспруденції та психології.

ABSTRACT

Payos T.V. The role of family upbringing in the formation of patho-characteristic character traits in children / Qualification work for obtaining a master's degree in specialty 053 «Psychology» (educational and professional program «Psychology»). Higher educational private institution DHU, Dnipro, 2024.

The purpose of the study: to theoretically and empirically investigate the role of family upbringing in the formation of patho-characteristic character traits in children.

The research is based on the assumption that certain styles of family education have a significant impact on the patho-characteristic development of a child of primary school age. In particular, the directive, humiliating and indifferent attitude of adults towards the child contributes to the formation of aggressiveness as a patho-characteristic trait.

Research methods: theoretical (analysis, synthesis, comparison, classification, generalization of scientific sources and results of empirical research); empirical (psychodiagnostic methods for researching the manifestation of aggressiveness and for identifying the leading styles of family upbringing); mathematical and statistical methods of experimental data processing (quantitative and qualitative analysis of research results, descriptive statistics, correlation method).

The scientific novelty of the study is that: the role of family upbringing in the formation of patho-characteristic character traits in children of primary school age has been substantiated and investigated; extended, detailed and supplementary study of the following personal formations: aggressiveness, family upbringing style, attitude towards the child, accentuation, anxiety; the study of child aggressiveness in the context of family upbringing style has gained further development.

Key words: pathocharacteristic development, aggressiveness, younger school age, accentuations, family upbringing style, attitude towards the child, accentuations, anxiety.

List of publications of a higher education applicant:

1. Current issues of restoring mental health in the psychological dimension: materials of the 1st All-Ukrainian Conference of Higher Education Applicants and Young Scientists (Kyiv, October 11, 2024) / [editors: Yu. O. Bohonkova (chairman), O. G. Losievska, Yu. V. Serbin]. Kyiv: Publishing House of the V. Dal's Ukrainian National University, 2024. 537 p.
2. Payos T.V. thesis: The influence of family upbringing style on formation patho-characteristic character traits. V All-Ukrainian science and practice conf. (Dnipro, December 26, 2024). Dnipro: HPEI "Dnipro Humanitarian University", Current problems of jurisprudence and psychology.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	13
1.1. Специфіка розвитку характеру в дитинстві	13
1.2. Визначення патохарактерологічного розвитку в психологічній науці	25
1.3. Агресивність та акцентуації як ознаки патохарактерологічного розвитку особистості.....	36
Висновки до розділу 1	47
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ	50
2.1. Типологія сімейного виховання: види та основні риси	50
2.2. Роль сімейного виховання у формуванні характеру дитини	59
2.3. Методи профілактики та корекції патохарактерологічних проявів у дитячому віці	68
Висновки до розділу 2	73
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС ХАРАКТЕРУ ДИТИНИ.....	74
3.1. Етапи, методи та методики дослідження	74
3.2. Вивчення стилів виховання в досліджуваних сім'ях	82
3.3. Оцінка агресивних проявів у дітей молодшого шкільного віку	98
3.4. Узагальнення даних емпіричного дослідження.....	103
Висновки до розділу 3	106
ВИСНОВКИ	108
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАНЬ.....	111
ДОДАТКИ	120

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається глибокими змінами, що відбуваються в сучасному суспільстві і зачіпають усі сфери життя людини. Економічні, політичні та соціальні трансформації не лише сприяють демократизації та розширенню особистої свободи, але й супроводжуються зростанням конфліктності, агресії та соціальної напруги. Ці зміни особливо помітні в сімейних стосунках, де батьки, застосовуючи непродуктивні стилі виховання, часто виражають свої негативні емоції через дітей. Така поведінка може мати серйозні наслідки для формування характеру дитини, сприяючи розвитку патохарактерологічних рис та агресивності, що згодом можуть стати частиною її життєвого стилю. Від якості взаємин у сім'ї значною мірою залежить психічне та моральне здоров'я дитини як особистості, що робить цю тему надзвичайно важливою для дослідження.

З огляду на вищевикладене, постає актуальна проблема ролі сімейного виховання у формуванні патопсихологічних рис характеру у дітей. Здатність конструктивно вирішувати конфлікти, навички взаємодії з однолітками та вміння долати труднощі навчання в школі є ключовими факторами розвитку дитячої особистості. Крім того, недостатній контроль за формуванням характеру в ранньому дитинстві може призвести до асоціальних і патопсихологічних проявів поведінки в подальші роки.

В психології проблема патохарактерологічного розвитку особистості висвітлена в роботах українських (О. Бовть, Н. Бондаренко, Д. Жумар, Г. Кожина, Н. Пахомова, М. Кононова, Н. Павлик, П. Чамата, В. Шебанова та ін.) та зарубіжних (Е. Кречмер, Л. Леонгард, Г. Крайг, А. Фройд, Е. Фром, К. Хорні, Е. Гамлат та ін.) вчених. Ці дослідники вивчали прояви патохарактерологічних рис на різних етапах онтогенезу, зосереджуючи увагу переважно на підлітковому та юнацькому віці. Однак аналіз наукової літератури виявив нестачу експериментальних досліджень, що стосуються

формування патохарактерологічних рис характеру дітей у контексті стилю сімейного виховання.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатнє висвітлення стали підставами для вибору теми кваліфікаційної роботи: *«Роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей»*.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей.

Об'єкт дослідження – процес формування патохарактерологічних рис характеру у дітей.

Предмет – роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей молодшого шкільного віку (на прикладі агресивності).

Завдання дослідження:

1. Здійснення теоретичного аналізу проблеми формування характеру та патохарактерологічного розвитку особистості в психологічній науці;
2. Здійснення теоретичного аналізу ознак патохарактерологічного розвитку особистості: агресивності та акцентуацій;
3. Розгляд типологій різних стилів виховання та бітьківського ставлення;
4. Емпіричне дослідження ролі сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис характеру у дітей (на прикладі агресивності);
5. Розгляд методів профілактики та корекції патохарактерологічних проявів у дитячому віці.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що певні стилі сімейного виховання здійснюють істотний вплив на патохарактерологічний розвиток дитини молодшого шкільного віку. Зокрема, директивне, принизливе та індиферентне ставлення дорослих до дитини сприяє формуванню агресивності як патохарактерологічної риси.

Методи дослідження: *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення наукових джерел й результатів емпіричних досліджень; *емпіричні*: психодіагностичні методики для дослідження прояву агресивності, а також для виявлення провідних стилів сімейного виховання; *математико-статистичні методи* обробки експериментальних даних (IBM SPSS-20): кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика (віссотковий розподіл, обчислення середніх значень), метод кореляції за Пірсоном.

Для перевірки гіпотези було обрано такі **методики** дослідження: «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі); «Тест руки» (Hand Test) (Е. Вагнер); методика «PARI» (Parental attitude research instrument) (Е. Шеффер, І. Белл); «Тест батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін); методика «Стилі виховання» (Р. Овчарова);

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої середньої школи №43, м. Дніпро. В дослідженні взяли участь 35 дітей молодшого шкільного віку (6 – 7 років) та 35 батьків.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- *обґрунтовано та досліджено* роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей молодшого шкільного віку;
- *розширено, уточнено та доповнено* вивчення наступних особистісних утворень: агресивність, стиль сімейного виховання, ставлення до дитини, акцентуації, тривожність;
- *набуло подальшого розвитку* вивчення агресивності дитини в контексті стилю сімейного виховання.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні знань у галузі психології, уточнюючи взаємозв'язок між стилями сімейного виховання та формуванням патохарактерологічних рис характеру у дітей. Отримані результати можуть слугувати основою для розробки моделей, які пояснюють механізми впливу сімейного виховання на розвиток особистості дитини, що, у свою чергу, допоможе в подальших дослідженнях у цій сфері. Крім того,

дані дослідження можуть сприяти удосконаленню існуючих теорій патохарактерологічного розвитку, зокрема, у контексті сімейних відносин.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані результати можуть стати основою для створення програм психологічної підтримки та корекції для сімей, що стикаються з проблемами у вихованні дітей, які мають патохарактерологічні риси. Окрім цього, отримані дані можуть бути використані в освітніх програмах для педагогів і психологів, спрямованих на підвищення їхньої обізнаності про вплив стилів сімейного виховання на формування особистості дитини.

Структура та обсяг дипломної роботи. Робота містить вступ, три розділи, висновки, перелік використаних джерел (100 найменувань, 16 з яких іноземною мовою), додатки. Робота проілюстрована 7 таблицями та 4 рисунками. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 119 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Специфіка розвитку характеру в дитинстві

Термін «характер» має грецьке походження: від терміна «*charakter*», що означає «ознака», «прикраса» або «печать». У філософському контексті це слово використовувалося не лише для опису рис особистості, а й для визначення сутності людини, її морального обличчя.

У античності філософи, такі як Платон [51] і Арістотель [2], розглядали характер як невід'ємну частину людської природи, що визначає етичні вибори та поведінку. Платон у своєму діалозі «Держава» [51] стверджує, що характер особи формують її бажання і цінності, які, в свою чергу, впливають на її рішення і вчинки. Для нього, душа поділяється на три частини – раціональну, емоційну та бажану – і гармонійний розвиток цих частин визначає моральний характер людини. В ідеальній державі Платона важливо було, щоб кожна людина виховувала свій характер, контролюючи свої пристрасті та керуючись розумом.

Арістотель, у свою чергу, ввів концепцію етики, яка пов'язувала характер з ідеєю добродійності. Він вважав, що добродійний характер формується через звичку і практику, що веде до досягнення щастя (евдомонії). Філософ розглядав добродійність як середину між двома крайнощами (надлишком і нестачею), а добродійний характер – такий, що через практику виробляє збалансовані реакції на життєві обставини. Арістотель стверджував, що людина, яка постійно практикує добродійність, поступово досягає евдемонії – стану щастя і повної реалізації своїх потенціалів.

Таким чином, античні філософи розглядали характер як щось, що формується через особисту дисципліну, моральні зусилля та вибір, віддаючи

велику увагу етичній освіті і вихованню. Їх ідеї заклали основи подальших теоретичних пошуків у питанні характеру в європейській філософській традиції.

У середньовіччі християнські філософи, такі як Августин і Т. Аквінський [4], продовжили розвиток теми характеру, інтегруючи її в контекст християнської етики та теології. Августин вважав, що природа людини пошкоджена первородним гріхом, і тому характер людини формується через її відносини з Богом. Для нього справжній моральний характер розвивається лише через віру та божественну благодать, оскільки людина сама по собі схильна до гріховних дій. Виховання, релігійні практики і внутрішня боротьба між добром і злом стають ключовими елементами у формуванні доброчесного характеру.

Т. Аквінський, який поєднав ідеї Арістотеля з християнським вченням, зробив значний внесок у розуміння морального характеру. Він стверджував, що характер базується на чотирьох кардинальних чеснотах: мудрості, справедливості, мужності та стриманості, які доповнюються трьома теологічними чеснотами – вірою, надією та любов'ю. Для Т. Аквінського божественна благодать грає вирішальну роль у тому, щоб підняти людину на рівень доброчесного життя, яке спрямоване до спасіння. Він також підкреслював важливість вільної волі у виборі моральних дій, оскільки кожна людина відповідає за розвиток свого характеру через свої рішення та вчинки.

У контексті середньовічної філософії характер не просто набір індивідуальних рис, а показник моральної зрілості людини, її здатності досягати гармонії з божественним порядком та дотримуватися моральних норм. Християнське виховання й етичні настанови були ключовими у формуванні моральної відповідальності та духовної глибини характеру, спрямованого на божественну благодать і спасіння.

У нові часи філософи, такі як Ф. Ніцше [42], почали підкреслювати індивідуальний характер, стверджуючи, що людина повинна сама визначати свої цінності та якості. Ніцше, зокрема, вводить концепцію «Übermensch»

(надлюдини), яка ілюструє ідеал особи з потужним і самодостатнім характером, здатного перевизначити традиційні моральні норми. Для Ф. Ніцше надлюдина – це та, яка перевизначає традиційні моральні норми і прагне до самореалізації, відкидаючи соціальні й релігійні обмеження. Він вважав, що характер формується через волю до влади, що проявляється в здатності людини самостійно вибрати свою долю і відповідати за своє життя.

У новітній філософії характер почав розглядатися як продукт індивідуальної свободи й відповідальності, що протиставляється зовнішнім моральним авторитетам. Відмова від загальноприйнятих цінностей і пошук власних стає центральним елементом у розвитку характеру людини, підкреслюючи її здатність створювати нові етичні орієнтири. Ф. Ніцше бачив в ідеалі надлюдини не просто сильний характер, а радикальну можливість для людини визначати себе у світі, не обмежуючись колективними нормами, що було новаторським підходом до питання характеру в епоху модерну.

У XX столітті, філософи-екзистенціалісти, такі як Ж.-П. Сартр [60] і М. Гайдеггер [13], розглядали характер у контексті свободи волі та відповідальності. Ж.-П. Сартр стверджував, що існування передує сутності, і що людина не народжується з визначеним характером, а формує його через свої рішення та дії. Для Ж.-П. Сартра характер – це продукт постійного самостворення; кожен вибір людини є виразом її свободи, і через ці вибори особистість постійно визначає, ким вона є. Відповідальність за власне існування та дії лежить на самій людині, оскільки вона не може перекласти цей тягар на зовнішні сили чи обставини.

Мартін Гайдеггер [13], у свою чергу, досліджував зв'язок між характером і автентичністю буття. Він підкреслював, що людина повинна прийняти свою смертність і кінцівку життя, щоб жити автентично, тобто відповідати своїй справжній природі, а не нав'язаним суспільством нормам. Характер, за М. Гайдеггером, формується в процесі зіткнення з «покликом» буття та прийняттям або відкиненням власної свободи. Автентичне існування

включає усвідомлення своєї відповідальності за кожну дію, що також впливає на формування характеру.

Таким чином, для екзистенціалістів характер є динамічною і змінною сутністю, що виникає в процесі життєвого вибору та відповідальності за власні дії. Він постійно змінюється під впливом життєвих обставин, особистих переживань та рішень, які людина приймає, що робить процес його формування індивідуальним і невіддільним від свободи волі.

Філософський контекст терміна «характер» демонструє його еволюцію від опису моральних якостей до глибшого розуміння особистісних рис, які формуються під впливом суспільства, виховання та власних виборів. Сучасна психологія, зокрема, черпає багато з цих філософських ідей, продовжуючи досліджувати, як характер впливає на поведінку і соціальні взаємодії.

У процесі індивідуального розвитку кожна особа формує типові для себе стереотипи реагування та поведінкові реакції. Ці стереотипи сприяють адаптації людини до соціуму та встановленню соціальних контактів. Характер можна розглядати як індивідуальне поєднання певного набору особистісних властивостей, які виражають ставлення людини до дійсності і виявляються у вчинках та поведінці [80].

Структура характеру складається з сукупності рис, які представляють собою звичні, стійкі форми відносин і реагування, що яскраво проявляються у ситуаціях вибору. Це означає, що характер формує специфічні способи, якими індивід реагує на різні обставини, і відображає його унікальний підхід до життя.

Таким чином, характер являє собою своєрідний синтез різних психічних властивостей особистості, який виникає внаслідок взаємодії людини з навколишнім світом протягом її життя. Це поєднання формує унікальність кожної особи, визначаючи її поведінку та спосіб сприйняття реальності.

Українська дослідниця Н. Павлик [48] вважає, що звичка виражати свої погляди та відношення певним чином формує так званий набір

характерологічних рис. Вона виділяє три основні блоки, що відображають характер людини:

1. Ставлення до самого себе – це блок рис, які визначають, як людина сприймає себе, свої досягнення та недоліки. До позитивних рис цього блоку належать:

- скромність – здатність не перебільшувати свої успіхи або заслуги.
- Самокритичність – вміння об'єктивно оцінювати свої помилки та недоліки, а також готовність їх визнавати.
- Гідність – почуття внутрішньої цінності та честі, яке не залежить від зовнішніх обставин.
- Самоповага – здорове визнання власної вартості, без зайвого самозвеличення чи приниження.

Протилежні риси до цих – це:

- Егоцентризм – надмірна зосередженість на собі, ігнорування потреб та інтересів інших.

2. Ставлення до інших людей. Цей блок відображає, як людина буде свої взаємини з іншими. Сюди входять такі позитивні риси:

- Альтруїзм – готовність допомагати іншим без очікування вигоди для себе.
- Чуйність – здатність відчувати емоційні стани інших і реагувати на них.
- Довіра – готовність покладатися на інших, вірити в їхні наміри.
- Повага – шанобливе ставлення до прав, думок та почуттів інших людей.

Протилежними рисами є:

- Замкнутість – схильність уникати соціальних контактів, не бажати відкриватися іншим.
- Агресивність – схильність до конфліктів, насильницька або ворожа поведінка.

3. Ставлення до праці або навчання. Цей блок відображає робочі та освітні установки людини. Позитивні риси:

- Сумлінність – відповідальне виконання своїх обов’язків, навіть коли це не приносить швидкої вигоди.

- Відповідальність – готовність приймати наслідки своїх дій, робити свою роботу з усвідомленням її важливості.

Протилежними є:

- Безвідповідальність – нехтування обов’язками, небажання брати на себе відповідальність за свої дії.

- Пасивність – відсутність ініціативи та мотивації діяти, схильність уникати зусиль.

Отже, характерологічні риси можна поділити на дві протилежні (дихотомічні) групи: вони можуть бути або позитивними, або негативними за своєю суттю. Іншими словами, будь-яка риса характеру має два полярних прояви – один з них є конструктивним і корисним для особистості та оточуючих, інший – руйнівним або деструктивним.

Характерологічні риси відображають певну психологічну стратегію поведінки індивіда – способи, якими він досягає своїх цілей. У дорослої людини така поведінка є результатом синтезу її вищої нервової діяльності та життєвого досвіду. Варто зазначити, що тип нервової системи значною мірою впливає на формування характеру в дитячому віці. Темперамент, який є проявом вроджених властивостей нервової системи, залишається незмінним протягом життя, тоді як характер людини формується та змінюється під впливом зовнішніх умов і власного досвіду.

Оскільки характер є полікомпонентною (багатоскладовою) структурою, не можна розглядати жодну рису окремо – кожна риса формується та виявляється в контексті всіх інших. Усі характерологічні риси людини, як у дитинстві, так і в дорослому віці, виявляються через її вчинки та дії, зокрема у процесі досягнення цілей, у професійній діяльності, міжособистісних відносинах та способі реагування на життєві виклики [8].

Додатково слід зазначити, що розвиток характеру також залежить від соціального середовища, у якому зростає і живе людина. Сімейні цінності, культурні норми, освіта і досвід взаємодії з іншими людьми активно впливають на вироблення конкретних рис характеру. Водночас людина свідомо може впливати на свій характер, розвиваючи бажані якості та працюючи над подоланням негативних рис.

О. Скрипченко, Л. Долинська та З. Огороднійчук [65] виділяють кілька основних складових характеру, кожен з яких впливає на поведінку та особистісний розвиток людини. Розглянемо кожен компонент детальніше:

1. Загальна життєва спрямованість. Ця складова включає в себе інтереси, потреби та переконання людини. Вона визначає те, що мотивує людину в житті і які цінності для неї є важливими. Наприклад:

- Інтереси – це те, чим людина захоплюється, що викликає її увагу і прагнення до самореалізації. Вони можуть охоплювати як професійні сфери, так і хобі.

- Потреби – це глибинні мотиви, які впливають на вибір поведінки. Вони можуть бути базовими (фізіологічні потреби) або вищими (потреба в самореалізації, соціальному визнанні).

- Переконання – це глибоко вкорінені ідеї про те, що є правильним або важливим. Вони формуються на основі досвіду та ціннісних установок, і визначають життєві рішення людини.

2. Інтелектуальні якості. Інтелектуальні характеристики особистості стосуються її здатності до розумової діяльності, зокрема:

- Гнучкість мислення – здатність людини швидко адаптувати свої думки до нових обставин, знаходити нестандартні рішення і бачити проблему з різних точок зору.

- Когнітивні якості – це ширший спектр здібностей, який включає увагу, пам'ять, здатність до аналізу та синтезу інформації, критичне мислення. Вони визначають, наскільки ефективно людина обробляє інформацію та приймає рішення.

3. Вольові та емоційні якості. Цей блок охоплює риси, які допомагають людині досягати цілей і керувати своїми емоціями:

- Рішучість – здатність приймати швидкі та впевнені рішення, навіть у складних ситуаціях.
- Цілеспрямованість – прагнення досягти конкретних результатів, незважаючи на перешкоди.
- Сміливість – здатність діяти і приймати рішення, не зважаючи на страх або ризику.
- Виразність почуттів – здатність людини відкрито демонструвати свої емоції, що впливає на міжособистісні стосунки і комунікацію.

4. Вироблені звички – це стійкі форми поведінки, які формуються в результаті повторюваних дій і стали для людини автоматичними. Звички можуть бути як позитивними (наприклад, звичка до самодисципліни або регулярного фізичного навантаження), так і негативними (лінощі, прокрастинація). Вироблені звички значно впливають на те, як людина організовує своє життя, які дії стають для неї природними, а які вимагають зусиль.

Вказані складові тісно взаємопов'язані, причому деякі з них можуть інколи відігравати провідну роль у поведінці. Цікаво, що навіть дві людини з подібним характером не поведуться однаково, оскільки з моменту народження вони піддаються впливу різних факторів, таких як сім'я, оточення, виховання та дитячий колектив. Ці умови формують у кожної людини унікальні інтереси, нахили, інтелектуальні якості та загальний тип характеру [65].

Згідно з позицією вітчизняного вченого Р. Павелківа [46], характер формується протягом усього життя людини, проте його витoki та перші прояви слід шукати ще в ранньому дитинстві. Основну роль у розвитку характеру дитини відіграє спілкування з оточуючими людьми. Перші звички та моделі поведінки виникають через механізм наслідування: дитина копіює поведінку своїх близьких, а також вчиться через емоційне підкріплення, коли

певні дії винагороджуються позитивними емоціями або схваленням дорослих. Водночас, характер дитини розвивається не лише через пряме наслідування, але й через спостереження за взаємодіями в соціальному середовищі. Вплив вихователів і однолітків також формує у дитини уявлення про норми поведінки. Важливою складовою є емоційний зв'язок між дитиною та оточуючими, оскільки позитивні чи негативні емоційні переживання можуть закріплювати певні поведінкові стратегії на довгий час. Окрім цього, соціальні умови та культурні традиції, в яких зростає дитина, мають вирішальне значення для формування характеру. Вплив сімейних цінностей, норм, ставлень до інших людей і до світу в цілому закладає базові риси характеру, які можуть трансформуватися в дорослому віці, але залишаються основою особистості [46, с. 407].

Р. Павелків вважає, що сензитивними періодами для формування характеру є вік від 2-3 до 9-10 років. У цей час відбувається інтенсивний процес соціалізації через взаємодію з дорослими та ровесниками. Діти в цей період надзвичайно відкриті до зовнішніх впливів і з готовністю переймають поведінкові моделі, наслідуючи тих, хто їх оточує. Дорослі, маючи для дитини безперечний авторитет, можуть впливати на її розвиток через слово, вчинки та дії. Це створює сприятливі умови для формування та закріплення важливих для соціальної адаптації та поведінки моделей, які дитина засвоює на ранніх етапах свого життя.

Дослідник наголошує, що стиль спілкування дорослих як між собою, так і з дитиною є ключовим фактором у формуванні її характеру. Особливо це стосується стосунків між батьками та дитиною, зокрема взаємодії матері з дитиною. Те, як батьки поведуться зі своєю дитиною, закладає основу її майбутньої поведінки, яка проявиться, коли вона виросте та матиме власну родину. Тобто, моделі поведінки, засвоєні в дитинстві, впливатимуть на те, як доросла людина буде поводитися зі своїми дітьми.

На ранніх етапах формуються такі риси характеру, як доброта, товариськість, чуйність, а також протилежні їм риси – егоїзм, байдужість,

черствість. Важливо додати, що ці риси розвиваються під впливом прикладу, який подають дорослі в спілкуванні з іншими людьми. Наприклад, коли батьки демонструють взаємну повагу, турботу та емпатію у сімейних стосунках, це формує у дитини схожі моделі поведінки та сприяє розвитку соціально бажаних якостей [46, с. 407].

Окрім того, атмосфера емоційної підтримки та прийняття вдома також відіграє значну роль. Коли дитина отримує достатньо уваги та любові, вона вчиться будувати здорові міжособистісні стосунки, які базуються на довірі та співпраці. Навпаки, якщо дитина спостерігає за конфліктами або байдужістю в сім'ї, це може сприяти формуванню негативних рис, таких як агресивність або емоційна закритість.

У дошкільному віці (5-6 років) починають формуватися важливі риси характеру, такі як відповідальність, цілеспрямованість і наполегливість, які пов'язані з діяльністю та працею. Ці якості розвиваються через активну участь у сюжетно-рольових іграх, які є провідною формою діяльності в цьому періоді. Саме через гру діти вчаться виконувати певні ролі, що вимагають від них відповідальності, наполегливості та здатності досягати поставлених цілей. Крім того, виконання дитиною простих обов'язків у сім'ї, таких як миття посуду або допомога в прибиранні, сприяє розвитку цих рис. Важливо, щоб такі дії заохочувалися та підкріплювалися позитивними емоціями з боку батьків, адже саме через позитивне підкріплення ці риси закріплюються в характері дитини. Наприклад, коли дитина отримує похвалу за виконання завдань, це підсилює її мотивацію продовжувати старатися в майбутньому [45].

Додатково слід зазначити, що така участь у домашніх справах не тільки розвиває вміння брати на себе відповідальність, але й формує почуття корисності та значущості, що допомагає дитині усвідомити свій внесок у спільну справу. Таким чином, ці ранні досвіди впливають на розвиток працездатності, дисципліни та вміння планувати власні дії, що є основою для майбутніх успіхів у навчанні та житті. Важливо, щоб батьки приділяли увагу

встановленню зв'язку між виконанням обов'язків і досягненням результатів, оскільки це формує у дитини здатність до саморегуляції та розуміння значення зусиль у досягненні мети.

У молодшому шкільному віці (6-9 років) відбувається активне формування рис характеру, які визначають ставлення дитини до оточуючих – друзів, вчителів, і загалом до соціуму. Саме в цей період дитина починає активно взаємодіяти з новими соціальними групами, що вимагає від неї адаптації до нових норм і правил. Р. Павелків [46] наголошує, що в цей період може виникати процес руйнування або трансформації тих рис характеру, які були закладені в домашньому середовищі. Це відбувається, якщо поведінкові моделі, засвоєні вдома, не отримують підтвердження та схвалення в шкільному колективі.

Якщо дитина вдома привчена до певних норм поведінки, але в школі ці ж норми не визнаються або оцінюються як неприйнятні, у неї може виникати внутрішній конфлікт. Такий конфлікт полягає у розбіжності між очікуваннями з боку школи та тим, що вважається правильним удома. Крім внутрішніх переживань, дитина може стикатися і з зовнішніми конфліктами у взаємодії з однолітками або вчителями, коли вона не розуміє, чому її поведінка не сприймається так, як вдома.

Цей процес перебудови характеру не завжди має позитивний результат. Часто йдеться про часткову зміну рис характеру, які виявляються компромісом між тим, до чого дитину привчили вдома, і тим, що від неї очікує школа. Наприклад, дитина може стати менш самостійною або менш впевненою в собі, якщо її звичні поведінкові моделі не підтримуються в новому соціальному оточенні. З іншого боку, школа може формувати нові риси, як-от організованість, здатність працювати в команді, які можуть доповнювати вже закладені вдома [20].

Додатково слід зазначити, що в цей період велике значення має роль вчителя, який може або підкріпити позитивні якості дитини, або, навпаки, сприяти формуванню нових, які можуть конфліктувати з попередніми.

Успішне соціальне пристосування дитини на цьому етапі багато в чому залежить від узгодженості цінностей і вимог, що пред'являються вдома та в школі, а також від того, наскільки ефективно батьки та вчителі спільно підтримують позитивний розвиток характеру.

Взагалі, поведінка дитини формуються під впливом образу батьків або інших близьких людей, які слугують орієнтиром для всіх її дій, вчинків та регуляції поведінки. Саме тому важливо, щоб близькі акцентували увагу на розвитку тих характерологічних рис, які відповідають психічним новоутворенням дитини в певному віці.

У підлітковому віці (12-15 років) активно розвиваються вольові риси характеру, такі як рішучість, цілеспрямованість та самостійність. Це період, коли підлітки починають усвідомлювати свої бажання, ставлять перед собою цілі і вчаться долати труднощі, що виникають на шляху до їх досягнення. Вони також починають виявляти більшу самостійність у прийнятті рішень, що може впливати на їхнє ставлення до навчання, друзів та батьків [59].

В юнацькому віці (16-19 років) акцент зміщується на розвиток етико-моральних рис, таких як співчуття, відповідальність і чесність. Юнаки в цей час починають формувати свої моральні цінності, які значною мірою визначають їхні стосунки з оточуючими та їхнє місце в суспільстві. Це період активного пошуку ідентичності, коли молоді люди експериментують із різними соціальними ролями та світоглядами, що допомагає їм зрозуміти себе та свої переконання.

Зазвичай до моменту закінчення школи в 17 років особистість юнака вже має сформований характер. Це означає, що в подальшому житті відбувається менше глобальних змін у характері, хоча можливі певні нюанси й еволюція в залежності від нових життєвих обставин і досвіду. Наприклад, вступ до університету, початок трудової діяльності або важливі події можуть спонукати до переосмислення своїх цінностей і переконань, однак базові риси, закладені в підлітковому і юнацькому віці, зазвичай залишаються незмінними [59].

Таким чином, характер, сформований у ці критичні періоди, слугує основою для подальшого розвитку особистості та її інтеграції в соціум, визначаючи спосіб, у який людина реагує на виклики життя та взаємодіє з оточенням.

1.2. Визначення патохарактерологічного розвитку в психологічній науці

Показниками гармонійності характеру є якісні характеристики, які відображають рівень узгодженості системи характерологічних рис особистості. До таких характеристик відносяться моральна вихованість, цілісність характеру, врівноваженість і сила характеру [48, с. 47]. Розглянемо ці характеристики більш детально.

Моральна вихованість вказує на розвиток етичних цінностей і норм поведінки, що визначають, як особа взаємодіє з оточуючими. Вона включає в себе здатність розрізняти добро і зло, а також дотримуватися моральних принципів у своїх вчинках. Особи з високим рівнем моральної вихованості, як правило, проявляють чесність, доброту та повагу до інших, що сприяє зміцненню соціальних зв'язків.

Цілісність характеру означає несуперечливість особистості. Це проявляється в узгодженості її цінностей, переконань і дій. Коли особа має цілісний характер, її вчинки відповідають її внутрішнім переконанням, що підвищує довіру з боку оточуючих. Такі особи здатні підтримувати гармонійні стосунки з іншими людьми і адаптуватися до навколишнього середовища без втрати власної ідентичності.

Врівноваженість вказує на емоційний стан особи, що дозволяє їй контролювати свої реакції в стресових ситуаціях і приймати раціональні рішення. Врівноважені особи здатні зберігати спокій у складних обставинах, що робить їх надійними партнерами в будь-якій взаємодії.

Сила характеру відображає стійкість особистості перед труднощами і її здатність долати перешкоди. Люди з сильною характером зазвичай демонструють рішучість і витримку, що допомагає їм досягати своїх цілей навіть у складних умовах.

Ці властивості характеру, зазначає Н. Павлик [48] перебувають у складному, а іноді навіть суперечливому співвідношенні. Наприклад, сильний характер може проявлятися в рішучості, але в той же час призводити до конфліктів з оточуючими, якщо особа ігнорує моральні аспекти своїх дій. З іншого боку, особа, що проявляє високий рівень моральної вихованості, може бути менш рішучою, що вимагає балансу між цими рисами для досягнення гармонії. Отже, гармонійний характер є результатом комплексної інтеграції всіх цих показників, що дозволяє особистості ефективно функціонувати в соціумі та підтримувати здорові стосунки з оточуючими.

Сформованість гармонійного характеру є наслідком правильного виховання та самовиховання, яке має на меті розвиток позитивних рис особистості. Зокрема, важливу роль у цьому процесі відіграють батьки, педагоги та оточуючі люди, які впливають на формування етичних цінностей і соціальних навичок дитини. Вони допомагають створити сприятливе середовище для розвитку важливих якостей, таких як доброта, відповідальність і цілеспрямованість. Однак, як зазначає Н. Павлик [47], процес становлення особистості не завжди має позитивний і конструктивний характер. У деяких випадках він може набути патохарактерологічної форми, що означає розвиток рис, які є неприйнятними або деструктивними. Це може бути пов'язано з різними чинниками, такими як негативний досвід, стрес, соціальні або сімейні проблеми, які перешкоджають нормальному розвитку особистості.

При порушенні конструктивного процесу становлення характеру виникають особистісні дисгармонії, які можуть проявлятися у вигляді низької самооцінки, проблем у стосунках з оточуючими, агресії або

замкнутості. Такі характеристики можуть перешкоджати адаптації особи в соціумі, а також ускладнювати її особистісний розвиток.

У цьому контексті важливо ввести поняття «патохарактерологічний розвиток», яке описує процес формування дисгармонійної особистості, що відбувається внаслідок негативних впливів. Цей термін підкреслює, що характер може формуватися не тільки в позитивному, але й в негативному напрямку, що має серйозні наслідки для загального розвитку особистості та її здатності до соціальної взаємодії.

Загалом, гармонійний розвиток характеру вимагає не лише зовнішнього впливу, але й усвідомленого бажання особи до самовдосконалення. Самовиховання є важливою складовою цього процесу, адже особистість має не лише сприймати, а й активно формувати свої якості, працюючи над собою і своїми недоліками.

У науковій літературі, зокрема в працях таких авторів, як Е. Кречмер, К. Шнайдер і К. Леонгард, досліджуються різноманітні комбінації дисгармонійних характерологічних рис, які суттєво впливають на спосіб життя особистості, а також на її самоусвідомлення і взаємодію з оточуючими. Ці характеристики можуть включати в себе не лише емоційні та вольові якості, але й соціальні установки, які формуються під впливом різних чинників, таких як виховання, соціальне середовище та особистий досвід.

Наприклад, особа, що поєднує риси імпульсивності та тривожності, може виявляти труднощі в соціальних взаєминах. Її схильність до імпульсивних дій може призводити до конфліктів з оточуючими, в той час як тривожність може заважати їй відкрито висловлювати свої думки і почуття. Такі дисгармонійні комбінації можуть значно ускладнити процес соціальної адаптації, адже особа може відчувати себе незручно в нових ситуаціях або в колективі [53].

Крім того, дисгармонійні риси можуть заважати самоактуалізації, що є ключовим етапом у розвитку особистості. Якщо людина не може реалізувати свої потенційні можливості через внутрішні конфлікти або невпевненість у

собі, це може призвести до почуття незадоволеності життям. Вона може уникати нових викликів, що обмежує її можливості для зростання та розвитку [53].

Патохарактерологічний розвиток — це патологічне психогенне формування характеру та особистості, що виникає внаслідок психотравматичної ситуації або неправильної виховної практики, під впливом негативних соціально-психологічних чинників, зокрема тривалих психологічних травм [48, с. 48].

В науковій літературі [78, 83] виділяють два основних психогенних механізми, які сприяють патохарактерологічному розвитку особистості. Ці механізми відображають, як життєвий досвід і умови виховання можуть формувати та закріплювати деструктивні риси характеру:

1) Закріплення поведінкових реакцій. Цей механізм передбачає, що певні поведінкові реакції, такі як протест або відмова, стають автоматичними відповідями на психотравмуючі події або стресові ситуації:

- протест, який може проявлятися у формі агресії або опору, що виникає у відповідь на відчуття загрози або несправедливості. Наприклад, якщо дитина зазнає емоційного чи фізичного насильства, її реакція може бути неусвідомленим протестом, що виявляється у формі заперечення або агресивних вчинків. Такі реакції можуть стати звичними й перенестися на інші сфери життя, перешкоджаючи конструктивному спілкуванню і формуванню здорових міжособистісних стосунків;

- відмова. Відмова від взаємодії з оточенням або певними людьми може виникнути у відповідь на травматичний досвід. Ця поведінка може проявлятися як соціальна ізоляція або ухилення від нових можливостей і викликів. Якщо такі реакції не піддаються корекції, вони можуть стати хронічними і негативно вплинути на життя особи.

2) Стимуляція деструктивних рис характеру через невірне виховання. Цей механізм вказує на те, що невірне або неадекватне виховання може

призвести до формування деструктивних рис характеру, таких як агресивність, нестриманість, низька самооцінка тощо:

- агресивність. Якщо у сім'ї або навчальному середовищі переважають насильницькі моделі поведінки або агресивна комунікація, дитина може засвоїти такі способи взаємодії з іншими. Наприклад, якщо батьки вирішують конфлікти через крик або фізичну силу, дитина може вважати це нормою і перенести цю поведінку на свої взаєностосунки з однолітками, що може призвести до виникнення конфліктів і соціальної ізоляції;

- нестриманість. Діти, які не отримують чітких меж або адекватних реакцій на свої дії, можуть виявляти деструктивну поведінку, яка супроводжується імпульсивністю та відсутністю самоконтролю. Нестриманість може проявлятися в неадекватній реакції на стресові ситуації, що заважає дитині навчитися керувати своїми емоціями і відчуттями.

У процесі закріплення деструктивних рис характеру виникає специфічне сполучення цих вад, яке називається патохарактерологічним синдромом. Це явище характеризується комплексом поведінкових і емоційних проявів, які виникають унаслідок неадекватного виховання, соціального оточення або психотравмуючих ситуацій. Прикладом такого синдрому можуть бути невротичні риси істеричної особистості. Виникнення рис, таких як егоцентризм і вибуховість, може бути наслідком атмосфери, в якій дитина виростає. Якщо батьки постійно звеличують свою дитину, задовольняють усі її бажання та вважають її «особливою», це може призвести до формування в неї невротичних рис. У такій ситуації дитина може звикнути до того, що її потреби завжди повинні бути в центрі уваги, що згодом проявляється в надмірній вимогливості та емоційних сплесках [8].

Ще один приклад стосується гіперопіки. Коли батьки надмірно опікуються дитиною, це може призвести до розвитку підвищеної сором'язливості та вразливості. Гіперопіка часто заважає дитині здобувати необхідний досвід самостійності, що негативно позначається на її здатності справлятися з новими викликами. Діти, яких постійно оберігають від

труднощів, можуть стати залежними від інших, втратити впевненість у власних силах і відчувати страх перед невдачею [21].

Патохарактерологічна особистість може формуватися також у випадках, коли дитяча психіка фіксує негативний досвід батьків, такий як зловживання алкоголем, насильство, сварки і відсутність моральних цінностей. Діти, які тривалий час живуть у психотравмуючих умовах або в середовищі бездушної байдужості, де бракує турботи та тепла, піддаються серйозному ризику розвитку проблем з характером. Дослідження показують, що діти, які виростають в умовах нестабільності, схильні до розвитку невротичних і агресивних рис. Наприклад, атмосфера насильства може призводити до відчуття тривоги, невпевненості та формування адаптивних стратегій, які в майбутньому можуть проявлятися як деструктивна поведінка [48, с. 48].

Важливо відзначити, що навіть в умовах благополучної сім'ї, якщо в ній бракує емоційної підтримки, доброти та любові, діти можуть стати жертвами патохарактерологічного розвитку. Такі діти можуть мати труднощі з емоційною регуляцією, з довірою до інших та з формуванням здорових міжособистісних відносин. Це, у свою чергу, може вплинути на їх соціальну адаптацію та самоактуалізацію в дорослому житті.

Один із варіантів патохарактерологічного розвитку – це психопатія, яка є аномалією характеру, що проявляється у дисгармонічному розвитку особистості. Вона характеризується формуванням патологічних рис характеру, а також порушеннями в емоційній та вольовій сферах. Це може призвести до труднощів у соціальній адаптації особи. Важливо зазначити, що при психопатії інтелектуальні здібності людини залишаються незачепленими [53].

Генеza психологічних спотворень, які виникають при психопатіях, може бути як вродженою, так і набутою, закріпленою в процесі виховання або протягом життя. Німецький психіатр і патопсихолог К. Шнайдер [] пов'язував поняття «психопатія» із терміном «страждання», оскільки

дисгармонія в характері завдає шкоди не лише самій людині, але й оточуючим. Показником патохарактерологічного розвитку особистості є дефекти в моральній сфері. Основними ознаками психопатії є тотальність, відносна стабільність патологічних рис характеру, а також їх виразність до такої міри, що це заважає соціальній адаптації. Тотальність психопатії означає, що патологічні риси характеру проникають у всі сфери життя особистості. Це не просто специфічні поведінкові вияви, а систематичні риси, які впливають на думки, почуття та дії людини. Наприклад, особа з психопатичними рисами може демонструвати маніпулятивну поведінку не лише в особистих стосунках, але й у професійній сфері, соціальному оточенні та навіть у повсякденних ситуаціях. Це свідчить про те, що психопатія є не випадковим елементом, а глибокою структурною характеристикою особистості.

Відносна стабільність означає, що патологічні риси характеру, притаманні психопатії, зазвичай залишаються незмінними протягом тривалого часу. На відміну від нормальних реакцій, які можуть змінюватися в залежності від обставин або життя людини, психопатичні риси залишаються стабільними незалежно від зовнішніх умов. Це може включати постійні агресивні тенденції, маніпуляції або відсутність емпатії, які не підлягають значним змінам, навіть якщо особа стикається з новими соціальними ситуаціями або життєвими викликами.

Виразність патологічних рис означає, що вони настільки явні і сильні, що заважають особі адекватно адаптуватися в соціальному середовищі. Наприклад, психопат може виявляти агресію, що призводить до конфліктів з оточуючими, або демонструвати безвідповідальність у стосунках, що заважає формуванню близьких зв'язків. Це призводить до труднощів у взаємодії з людьми, труднощів у роботі, навчанні та інших соціальних ситуаціях. Соціальна адаптація стає проблемою, оскільки особа не може або не хоче дотримуватися соціальних норм і правил, що ускладнює її інтеграцію в суспільство [25].

На основі аналізу досліджень Н. Павлик робить висновок про те, що дисгармонійні риси характеру призводять до змін у всій структурі психічної діяльності особистості. У виборі своїх дій людина спирається не на реалістичні мотиви, а на істотно спотворені мотиви психопатичної самоактуалізації, до яких належать егоцентризм, потреба визнання, завищена самооцінка, схильність до домінування, впертість, чутливість, нетерпимість і прагнення шукати приводи для розрядки емоційної напруги. Переоцінка власних можливостей призводить до того, що людина ставить перед собою завдання, які відповідають ілюзорній самооцінці, що перевищує її реальні здібності. Важливим мотиваційним механізмом у цьому випадку є прагнення маніпулювати іншими і контролювати їх. Люди з оточення розглядаються лише як інструменти для досягнення власних цілей. Це, безсумнівно, створює проблеми соціалізації, особливо в підлітковому віці [48, с. 48].

У міжнародних класифікаціях хвороб (DSM, МКХ, WPA) виділяються такі чинники розвитку дисгармоній характеру, які негативно впливають на морально-вольову та емоційну сфери особистості. Розглянемо їх докладніше:

1. Порушення морально-вольової сфери.

- Нечутливість до моральних аспектів, що характеризується відсутністю або слабкою чутливістю до етичних норм і цінностей. Люди з такою рисою можуть ігнорувати наслідки своїх вчинків для інших, що призводить до деструктивної поведінки та конфліктів у соціальному середовищі.

- Низький рівень моральної саморегуляції. Це означає, що особа не здатна контролювати свої імпульси і вчинки, що може призводити до аморальної або навіть злочинної поведінки. Невміння аналізувати свої дії з точки зору етики заважає розвитку здорових соціальних зв'язків.

- Безвідповідальність, яка проявляється у неспроможності особи брати на себе відповідальність за свої вчинки, що веде до руйнування довіри з боку інших. Відсутність відповідальності може також вплинути на особисті та професійні стосунки.

- Нестійкість захоплень і інтересів. Особи з такими рисами можуть швидко змінювати свої інтереси і не бути послідовними в їх реалізації. Це ускладнює побудову стабільних стосунків з іншими людьми, адже оточуючі можуть відчувати непевність у взаємодії.

- Несформованість моральних почуттів. Люди, які не мають розвитку співчуття, турботи та інших моральних почуттів, можуть мати труднощі у встановленні емоційного зв'язку з іншими. Відсутність цих почуттів ускладнює формування здорових міжособистісних стосунків.

2. Порушення емоційної сфери.

- Емоційна нестабільність, що проявляється у частих змінах настрою, що може призводити до імпульсивних вчинків і неадекватних реакцій на стресові ситуації. Емоційно нестабільні особи можуть мати труднощі у встановленні стійких соціальних зв'язків.

- Нездатність до вираження емоцій. Особи, які не вміють виражати свої почуття, можуть виглядати холодними або відстороненими, що заважає їм створювати близькі стосунки. Це може призвести до соціальної ізоляції та відчуття самотності.

- Проблеми з емоційною регуляцією. Особи, які не можуть контролювати свої емоції, часто переживають сильні емоційні збудження, що може викликати конфлікти з оточуючими. Вони можуть мати труднощі у впоратися зі стресом та адаптуватися до соціальних вимог.

Американський клінічний психолог В. Міллер розрізняв невроз і психопатію на основі моральних характеристик. За його підходом, якщо у пацієнта присутні почуття совісті та провини, то це свідчить про наявність неврозу. При психопатії, навпаки, ці емоції відсутні, що робить основною відмінністю між двома станами саме моральний аспект. Це вказує на те, що люди з психопатією, як правило, не відчують відповідальності за свої вчинки, що ускладнює їхню здатність до емпатії та соціальної адаптації [61].

Отже, основою характерологічних дисгармоній є певний тип розладу особистості, який може бути як вродженим, так і набутиим. У процесі

психічного захворювання особистість проходить через кілька стадій – від дисгармонії та порушення координації між її структурними елементами (акцентуації, неврозу) до їхнього повного розпаду, дезінтеграції та деградації (психоз). Таким чином, невротичний характер характеризується структурними спотвореннями, які заважають людині досягати повноцінної соціалізації [48, с. 49].

Поняття «невротичний характер» вперше виникло в межах психоаналітичного підходу та розглядалося як порушення здатності особистості до конструктивної соціалізації. Згідно з Альфредом Адлером [1], невротичний характер є наслідком компенсації почуття неповноцінності, коли людина прагне досягти вищого статусу або визнання, але робить це за допомогою дезадаптивних стратегій, що заважають гармонійній інтеграції в суспільство. А. Адлер вважав, що така поведінка є проявом боротьби за власну значущість, що гальмує соціальний розвиток і взаємодію.

Згідно з позицією Карен Хорні [14], характер людини є основою для розвитку неврозу. Вона вважала, що невротичні риси формуються ще в дитинстві під впливом «базальної тривожності» – глибинного почуття небезпеки та безпорадності перед світом. Це тривожне відчуття виникає через незадоволення основних потреб у любові, безпеці та підтримці. Невротичні потреби, такі як надмірна потреба в прихильності, почуття провини та постійне страждання, а також суперництво і тривога, є наслідком цього стану.

На думку К. Хорні, невротичність проявляється тоді, коли життя людини не відповідає загальноприйнятим соціальним стандартам або коли вона постійно намагається пристосуватися до цих еталонів, втрачаючи свою індивідуальність. Вона виділила три основні типи невротичних схильностей: «рух від людей» (уникнення соціальних контактів), «рух проти людей» (агресія та суперництво), і «рух до людей» (пошук надмірної близькості та залежності). Ці моделі поведінки формують основні стратегії адаптації невротичної особистості до зовнішнього світу.

Невротична особистість зазвичай не усвідомлює своїх власних невротичних рис, що призводить до формування дисгармонійних стосунків із соціумом. Це неусвідомлення може проявлятися в неадекватних реакціях на стрес, надмірній тривожності або схильності до конфліктів. Через це людина часто не розуміє, що її власні внутрішні проблеми є джерелом труднощів у взаємодії з іншими. Водночас, наявність невротичного характеру гальмує особистісний розвиток, оскільки людина зосереджується на задоволенні своїх дезадаптивних потреб і страхів, а не на реалізації свого потенціалу. Це також може перешкоджати самопізнанню та досягненню гармонії з собою та оточенням.

На думку науковців [8, 78, 82], формування невротичного характеру значною мірою залежить від системи виховання. При адекватній виховній системі моральні задатки дитини гармонійно поєднуються із впливами родини, що сприяє розвитку здорової особистості. Виховання, яке підтримує емоційну безпеку, надає дитині можливість розвивати почуття власної гідності, здатність до саморегуляції та соціалізації.

Однак при неправильній системі виховання, особливо якщо сам вихователь має моральні відхилення або невирішені психологічні проблеми, ці фактори можуть стати тригером для підтримки невротичної реальності дитини. У таких умовах дитина переймає дезадаптивні поведінкові моделі та вчиться сприймати світ через призму тривоги, невпевненості або конфліктності. Це може призвести до виникнення хронічних проблем із самооцінкою, соціальною взаємодією та емоційною стабільністю, що в подальшому перешкоджатиме її особистісному розвитку та здатності до побудови гармонійних стосунків.

1.3. Агресивність та акцентуації як ознаки патохарактерологічного розвитку

Різноманітність рис характеру проявляється не лише в їх якісній унікальності, а й у кількісних аспектах. Негативні зовнішні фактори та несприятливі умови розвитку дитини можуть спричинити відхилення в її особистісному становленні, зокрема призвести до виникнення акцентуацій характеру. Акцентуації – це індивідуальні риси, які перебувають на межі норми і при надмірному вираженні можуть переходити в патологічні форми, значно впливаючи на поведінку та соціальну адаптацію людини.

Агресивність є однією з патохарактерологічних рис особистості. У науковій літературі це поняття трактується по-різному: дослідники розрізняють агресію як конкретну агресивну поведінку і агресивність як стійку особистісну характеристику. Вітчизняна дослідниця О. Бовть [7] відносить агресивність до патохарактерологічних рис, підкреслюючи, що вона є не лише поведінковою реакцією, але й глибинною рисою особистості.

Багато науковців [19, 22, 28] розмежовують поняття «агресія» як конкретну форму поведінки і «агресивність» як психологічну властивість особистості. Агресію можна розглядати як процес, що включає певні етапи розвитку дій і реакцій. Водночас, агресивність є структурно складною психічною (характерологічною) рисою, яка формується на основі особистісних особливостей людини.

Агресивні дії людини обумовлені її агресивністю. Агресивність можна визначити як стійкий набір особистісних якостей, які створюють схильність до агресивної поведінки, коли потреба і ціль дій часто збігаються з насильницькими методами. Рівень агресивної поведінки тісно пов'язаний з наявністю конфліктних внутрішніх якостей, таких як імпульсивність, схильність до суперництва або емоційна вразливість.

З віком детермінанти агресивної поведінки можуть змінюватися: якщо в молодшому віці агресія частіше обумовлена імпульсивністю та емоційною

реактивністю, то з часом вона може проявлятися через мстивість, підозрілість і довготривалі внутрішні конфлікти. Це свідчить про те, що агресивність є багатовимірною рисою, яка може змінюватися залежно від життєвих обставин і емоційного досвіду [40].

У психологічній літературі [70, 71, 75, 76], яка досліджує походження агресивності, виділяють три основні підходи:

1. Інстинктивістський підхід. В основі цього підходу лежать теорії психоаналітичного напрямку, такі як ідеї Зигмунда Фрейда [72]. Агресія тут розглядається як природжений інстинкт, частина людської природи, що виникає через внутрішні конфлікти та боротьбу між різними аспектами психіки (наприклад, між «Я» і «Воно»). Цей підхід вважає агресію фундаментальною і незмінною частиною людської поведінки. Агресія закладена у людині з народження, і це природний інстинкт, який проявляється через конфлікти всередині людини. Вона виникає автоматично, коли внутрішні напруги та емоції не знаходять іншого виходу.

2. Теорія фрустрації [94, 96]. Цей підхід пояснює агресію як реакцію на фрустрацію, тобто як відповідь на блокування досягнення важливої для людини мети. Коли людина не може реалізувати свої бажання або зіткнулася з перешкодою, це викликає розчарування або гнів, що призводить до агресивної поведінки. Агресія виникає тоді, коли людина відчуває себе заблокованою або не може досягти чогось важливого для неї. Наприклад, якщо хтось заважає досягненню мети або виникає ситуація, яка приносить сильне розчарування, це може викликати агресію.

3. Теорія соціального наочіння [85, 93]. Агресивність розглядається як поведінкова характеристика, що формується в процесі наочіння через спостереження за іншими та через підкріплення. Агресивні моделі поведінки часто засвоюються шляхом копіювання поведінки оточуючих, особливо якщо така поведінка приносить результат. Цей підхід включає також теорії біхевіоризму, де агресія вивчається як навчена відповідь на певні стимули. Агресивна поведінка формується через навчання, коли людина спостерігає за

тим, як інші ведуть себе агресивно, і бачить, що це працює (наприклад, агресія допомагає досягти бажаного). Такі моделі поведінки можуть копіюватися і ставати частиною звичок людини.

Згідно з поглядами американського психолога і психіатра С. Гроффа, агресивність зазвичай пов'язана з травматичними переживаннями дитинства або іншими важливими подіями в житті. Він вважає, що агресія часто виникає внаслідок повторного переживання спогадів, пов'язаних із фрустрацією. Ці спогади можуть бути пов'язані з конфліктами навколо задоволення потреб, емоційною депривацією з боку батьків та іншими труднощами, з якими людина стикалася в минулому [Павлик моно].

Згідно з теорією Дж. Долларда [70, 71], агресія є реакцією на фрустрацію і проявляється як спроба подолати перешкоду на шляху до досягнення мети, задоволення потреб або відновлення емоційної рівноваги. У цій теорії стверджується, що агресія завжди виникає в результаті фрустрації, а фрустрація неодмінно призводить до агресивної реакції.

Розглянемо концепцію соціального навчання, розроблену А. Бандурою [85]. Він, як провідний представник цієї теорії, вважав, що люди вчаться агресивній поведінці, спостерігаючи за моделями, які демонструють оточуючі. А. Бандура зазначав, що в повсякденному житті агресивні зразки поведінки зустрічаються в родині, субкультурах і засобах масової інформації.

В межах цієї теорії важливу роль відіграє вплив батьків як первинних агентів соціалізації, які можуть демонструвати агресивні моделі поведінки. Дослідження А. Бандури показали, що поведінка батьків або інших значущих дорослих може слугувати наочним прикладом агресії, тому агресивні батьки можуть виховувати агресивних дітей. Цей процес засвоєння відбувається через механізм соціального підкріплення, коли діяльність, що є агресивною, підкріплюється позитивними реакціями з боку оточення.

Дійсно, ймовірність того, що дитина стане агресивною, зростає, якщо її агресивні дії отримують позитивну оцінку. Отже, спостереження за агресивною поведінкою оточуючих і позитивне соціальне підкріплення

можуть формувати високий рівень агресивності у особистості. Прихильники цього напрямку стверджують, що моделювання поведінки, яка характеризується толерантним ставленням до інших, може сприяти розвитку неагресивної та доброзичливої особистості, формуючи таким чином здорові міжособистісні відносини в суспільстві.

Отже, сімейне виховання може чинити значний вплив на формування в дитини такої патохарактерологічної риси характеру, як агресивність.

Перейдемо до аналізу акцентуацій характеру як одного з аспектів патохарактерологічного розвитку особистості.

Акцентуація характеру є межевими варіантами норми, що виникають внаслідок посилення певних рис особистості. При акцентуації індивід демонструє підвищену вразливість до специфічних стресових факторів, водночас залишаючись відносно стійким до інших [46, с. 339]. Термін «акцентуація» вперше ввів у науковий обіг професор та психіатр з Берлінського університету К. Леонгард, який також розробив детальну класифікацію акцентуацій особистості.

Акцентуації характеру найбільш виразно виявляються в підлітковому віці, коли відбувається гормональна перебудова організму, і зазвичай згладжуються з настанням дорослості. Проте, деякі акцентуації можуть проявлятися і в більш ранньому віці, адже вони часто є наслідком впливу оточення, виховання та індивідуальних особливостей розвитку дитини. Ранні прояви акцентуацій можуть визначати, як дитина адаптується до соціальних умов, взаємодіє з однолітками та реагує на стресові ситуації. У деяких випадках ці риси можуть зберігатися і в дорослому віці, впливаючи на соціальні відносини та психологічне благополуччя особистості.

Загальновизнаними в науці є основних підходи до класифікації акцентуацій характеру: клінічний, ще відомий як психіатричний, та психологічний. Психіатричний підхід був розроблений відомим лікарем-психіатром А. Лічко. Розроблена ним класифікація передбачає гіпертимний,

циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій [49].

Класифікація, запропонована К. Леонгардом [32] в межах психологічного підходу, включає гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний, нестійкий типи акцентуацій характеру. Розглянемо кожен з них більш детально.

Гіпертимний тип. Гіпертимний тип акцентуації характеризується постійно піднесеним настроєм і активною життєвою позицією. Особи з цим типом часто демонструють оптимістичний погляд на життя, проте можуть раптово проявляти агресію, особливо у відповідь на зовнішній негативний вплив, зокрема намагання оточуючих контролювати їх дії та придушити їх бажання. Гіпертимні діти зазвичай є комунікабельними, контактними та ініціативними. Вони активно взаємодіють з оточенням, залучаючи інших до своїх ідей і проектів. Їхні яскраво виражені організаторські та лідерські здібності часто дозволяють їм брати на себе відповідальність у групах і бути рушійною силою для своїх товаришів. М. Савчин та Л. Василенко [59, с.227] зазначають, що нормальний розвиток характеру гіпертимних дітей може бути порушений як відсутністю належного нагляду, що може призвести до небезпечних ситуацій через їх жадобу до пригод, так і надмірним контролем, що викликає у них протест і агресію. Таким чином, гіпертимний тип акцентуації потребує обережного підходу в процесі виховання та навчання, щоб забезпечити гармонійний розвиток особистості.

Циклоїдний тип акцентуації особистості часто зустрічається у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці. Основною особливістю цього типу є періодичне коливання настрою та рівня активності, яке може тривати від кількох тижнів до кількох місяців. Під час піднесення настрою циклоїдні особи проявляють характеристики гіпертимного типу: вони енергійні, активні, комунікабельні, оптимістично налаштовані та відкриті до нових можливостей. Проте в періоди спаду їх соціальність різко знижується,

і в них виникає песимістичний настрій. Ці коливання можуть суттєво вплинути на їхнє повсякденне життя, стосунки з однолітками та навчання. Циклоїдні особи часто виявляють надмірну чутливість до кардинальних змін у житті, таких як переїзд або нове місце навчання, що може викликати у них додатковий стрес і труднощі в адаптації. Важливо, щоб такі особи отримували підтримку та розуміння від оточуючих, щоб допомогти їм справлятися з коливаннями настрою і адаптуватися до нових умов. Гармонійний розвиток циклоїдних особистостей вимагає врахування їхньої чутливості та потреби в стабільності, що може допомогти їм краще управляти своїм емоційним станом і досягати успіху в різних сферах життя [59].

Лабільний тип акцентуації особистості характеризується значною мінливістю настрою, яка часто залежить від зовнішніх обставин. Ця риса є досить типовою для підлітків, оскільки в цьому віці емоційна нестабільність і чутливість до зовнішніх факторів є частиною нормального розвитку. Однак у людей з лабільною акцентуацією ці зміни можуть бути особливо різкими і вираженими. Особи з лабільним типом можуть зазнавати раптових і сильних емоційних коливань, навіть за незначних приводів. Наприклад, їх настрій може різко змінитися через ненавмисно сказане неприємне слово, жарт або навіть непривітний погляд від незнайомця. Ця чутливість призводить до частих переживань та емоційних реакцій, які можуть бути непропорційні до ситуації. Лабільні особи часто виявляють то надмірний оптимізм, то глибокий песимізм, що впливає на їхнє сприйняття майбутнього. У періоди підйому вони можуть мати грандіозні плани та мрії, вважаючи, що досягнення всього, чого бажають, є цілком можливим. Проте, у моменти спаду вони можуть відчувати безнадійність, сумніви у своїх здібностях і страх перед невдачами [32].

Астено-невротичний тип акцентуації вирізняється підвищеною фізичною та психічною втомлюваністю, дратівливістю та схильністю до іпохондрії. Іпохондрія – це патологічний стан, який проявляється в надмірній

стурбованості станом власного здоров'я, навіть при відсутності серйозних медичних проблем. Особи з цим типом акцентуації відчують значну втому під час інтелектуальної діяльності, що може призводити до зниження продуктивності та погіршення якості роботи. Ця втома часто супроводжується емоційною нестабільністю, що може призвести до підвищеної збудливості, труднощів у концентрації уваги та орієнтуванні в складних ситуаціях. Астено-невротичні особи часто переживають афективні поведінкові спалахи, які виникають внаслідок накопичення дратівливості, особливо в моменти фізичного та психічного виснаження. Це може проявлятися в агресивних реакціях або емоційних вибухах на незначні подразники, що може негативно впливати на їхні стосунки з оточенням [53].

Сенситивний тип акцентуації характеризується високою вразливістю та боязливістю, що часто супроводжується вираженим почуттям неповноцінності. Діти з таким типом акцентуації можуть відчувати значний дискомфорт у публічних місцях, таких як школа, через їхню згуртованість, велику кількість людей і шум. Спочатку такі ситуації можуть викликати у них тривогу, але з часом вони звикають до певного класу та шкільного середовища. Ці діти зазвичай демонструють старанність і старанно виконують завдання, проте вони часто соромляться відповідати на запитання перед класом. Боязнь насмішок і критики призводить до того, що вони можуть приховувати свої знання, щоб не виглядати надто зразковими або видатними в очах однокласників. Це може викликати в них почуття ізоляції, оскільки вони прагнуть уникати уваги, водночас маючи внутрішнє бажання продемонструвати свої вміння. Крім того, сенситивні діти можуть бути схильні до високого рівня тривожності та переживань, що стосуються їхніх оцінок і соціального сприйняття. Це може ускладнювати їхнє навчання та соціальну адаптацію, адже вони можуть уникати участі в групових проектах або заходах, де потрібно взаємодіяти з однолітками [32]. Для підтримки сенситивних дітей важливо створити безпечне та доброзичливе середовище, де вони зможуть виражати свої думки і почуття без страху бути осміяними

чи неприйнятими. Психологічна підтримка, заохочення їхніх зусиль та створення умов для поступового виходу зі своєї зони комфорту можуть допомогти таким дітям розвивати впевненість у собі та покращити їхню соціальну адаптацію.

Тривожно-педантичний тип акцентуації характеризується нерішучістю, тривожністю, підозрілістю, а також схильністю до глибоких роздумів і самоаналізу [32]. Особи з цим типом акцентуації часто відчують нав'язливі думки і страхи, які можуть заважати їм діяти впевнено. Їхня нерішучість проявляється в роздумах і вчинках, що призводить до тривалих вагань у процесі прийняття рішень, особливо у ситуаціях, де необхідно зробити самостійний вибір. Такі особи можуть спостерігати за собою у стані внутрішньої боротьби, що часто супроводжується почуттям непевності. Це може стати джерелом значного стресу і занепокоєння, оскільки вони бояться зробити помилку або опинитися під осудом. У результаті цього їхня тривога може досягати таких рівнів, що призводить до гіперкомпенсації. Це означає, що в деяких випадках їхня нерішучість проявляється у вигляді раптової самовпевненості та категоричності в судженнях, коли вони намагаються компенсувати свою невпевненість. Важливо зазначити, що люди з тривожно-педантичним типом акцентуації можуть бути дуже детальними і уважними до нюансів у своїй роботі, що може бути їхньою сильною стороною. Однак їм необхідно знайти баланс між увагою до деталей і здатністю приймати рішення без надмірних вагань.

Інтровертований тип акцентуації характеризується замкнутістю, відстороненістю від навколишнього середовища та небажанням спілкуватися з іншими людьми. Люди з таким типом акцентуації часто вважають за краще залишатися наодинці зі своїми думками, що може проявлятися в унікальних інтересах та глибоких роздумах. Вони можуть бути дуже чутливими до емоцій інших, проте при цьому намагатися уникати соціальних ситуацій, де їхні почуття можуть бути піддані оцінці. Цей тип особистості має тенденцію до проявлення суперечливих рис, як зазначають М. Савчин і Л. Василенко

[59]. Наприклад, інтровертовані особи можуть бути одночасно холодними та надмірно чутливими, впертими та податливими, настороженими та легковірними. Ця двозначність може ускладнити їхню взаємодію з оточуючими, оскільки вони самі не завжди розуміють свої реакції і потреби. Крім того, інтровертовані особи можуть проявляти апатичну бездіяльність в одному контексті і наполегливу цілеспрямованість в іншому, що свідчить про відсутність внутрішньої єдності в їхній особистості. Інтровертовані особи часто мають багатий внутрішній світ, який не завжди знаходить відображення у зовнішніх проявах. Це може призводити до ізоляції, оскільки їхні думки і почуття не завжди розуміють інші.

Збудливий тип акцентуації характеризується стійким негативним емоційним тлом. Люди цього типу зазвичай схильні до похмурого настрою, дратівливості та озлобленості, які можуть іноді переростати в агресивність. Їм важко контролювати свої емоції, що призводить до конфліктів з оточуючими. Збудливі особи можуть відчувати внутрішню напругу, що робить їх вразливими до стресів і підвищує їхню реактивність навіть на незначні подразники. Що стосується інтелектуальної сфери, вона часто характеризується інертністю, тобто повільністю в процесах мислення та сприйнятті нової інформації. У підлітковому віці такі особи часто проявляють слабку мотивацію до навчання, що може поєднуватися з високими амбіціями стосовно оцінок. Цей парадокс виявляється в тому, що, не докладючи достатньо зусиль до навчання, вони прагнуть досягати високих результатів, використовуючи інші методи. Такі учні можуть підлещуватися до вчителів, намагаючись отримати кращі оцінки завдяки своєму впливу, або, навпаки, вступати в конфлікти, якщо не отримують бажаного результату. Їхня агресивність та наполегливість можуть бути формою самозахисту від внутрішнього почуття незадоволення собою та своїм життям. У деяких випадках збудливі особи можуть компенсувати свій емоційний дисбаланс через зовнішні прояви домінування та контролю над іншими, що призводить до проблем у соціальній взаємодії. Такий тип

акцентуації може мати серйозні наслідки в дорослому віці, якщо не надавати підтримку та не навчати навичок саморегуляції [21].

Демонстративний тип акцентуації характеризується вираженим егоцентризмом і постійним прагненням привертати увагу до себе. Такі особи мають гостру потребу бути в центрі уваги, викликати захоплення і співчуття з боку оточуючих. Для них характерні яскраві поведінкові демонстрації, що спрямовані на те, щоб справити враження на інших, навіть якщо це потребує перебільшення чи викривлення дійсності. Ставлення до навчання у підлітків з демонстративною акцентуацією тісно пов'язане з тим, наскільки навчальний процес задовольняє їхні потреби в отриманні визнання. Якщо вони відчують, що можуть виділитися або отримати похвалу, їхня мотивація до навчання зростає. Однак, зазвичай їхні навчальні результати залишаються середніми, навіть при високому рівні інтелектуального розвитку, оскільки інтерес до предметів є вибіркоким. Підлітки схильні більше старатися в тих дисциплінах, де вчителі змогли встановити з ними теплі стосунки, підкріплені увагою та підтримкою. При невдачах у навчанні такі особи схильні шукати зовнішні виправдання, використовуючи екстернальний стиль атрибуції. Вони рідко визнають свої помилки або недостатні зусилля, а замість цього пояснюють невдачі зовнішніми обставинами – несправедливістю вчителів, складними умовами або відсутністю підтримки з боку інших. Демонстративні підлітки можуть проявляти схильність до маніпуляцій, намагаючись впливати на людей за допомогою емоційних засобів. Вони часто перебільшують свої досягнення або страждання, щоб викликати реакцію з боку оточуючих, і схильні грати певні ролі, щоб задовольнити свої соціальні потреби [32].

Нестійкий тип акцентуації характеризується вираженою слабкістю волі, яка впливає на всі сфери життя людини: навчання, роботу, виконання обов'язків та інших завдань. Такі особи часто виявляють значні труднощі у дотриманні дисципліни, організації власного часу та виконанні вимог, навіть якщо ці вимоги є простими. Їхня соціальна поведінка багато в чому

визначається впливом оточуючих людей, а не власною ініціативою або внутрішніми цінностями. Це означає, що вони легко піддаються впливу соціальних груп або індивідуальних осіб, часто слідуючи за більш активними або домінуючими людьми, навіть якщо це призводить до негативних наслідків. Найбільш небезпечною є ситуація, коли дитина або підліток з нестійким типом потрапляє в середовище, де відсутній контроль з боку дорослих, що може призвести до розвитку шкідливих звичок та антисоціальної поведінки. Без належного керування і підтримки, ці особи можуть втратити інтерес до корисної діяльності, стати лінівими та схильними до відкладення важливих справ. Це особливо помітно у випадках, коли життєва ситуація змінюється і вимагає більшої самостійності або відповідальності [45].

Перейдемо до розгляду умов, які впливають на формування патохарактерологічних рис характеру. За М. Савчиним та Л. Василенко [59, с.232-233] до найважливіших умов слід віднести такі:

1. Умови виховання. Розвиток певних акцентуацій характеру та негативних тенденцій у поведінці дітей і підлітків часто є наслідком або безконтрольності з боку дорослих, або ж надмірної гіперопіки. Важливу роль відіграють також жорсткі стосунки в сім'ї, надмірні очікування від дитини, страх її втратити, а також брак любові та достатнього спілкування.

2. Перешкоди в діяльності. Деякі прояви акцентуації характеру в підлітків стають помітними, коли вони стикаються з перешкодами під час виконання дій, спрямованих на задоволення важливих для них потреб. Авторитарний підхід у школі, а також використання методів примусу можуть провокувати конфлікти та сприяти виникненню різних форм дезадаптивної поведінки, таких як ігнорування соціальних норм і правил взаємодії.

3. Когнітивна криза. У підлітковому віці сфера діяльності та соціальної взаємодії часто випереджає рівень психологічної компетентності, що призводить до внутрішніх і зовнішніх бар'єрів. Це може викликати психологічні кризи та зриви. Для запобігання акцентуаціям характеру

важливим є забезпечення психологічної освіти, яка охоплює знання з психології особистості, когнітивних процесів і спілкування.

4. Дисгармонійність Я-образу. Цей фактор стосується неправильних або суперечливих уявлень підлітка про себе, а також неадекватної самооцінки та рівня претензій, що можуть спричинити комплекс неповноцінності.

5. Несформованість спонукальної сфери. Недостатність стійких інтересів, відсутність чітких життєвих цілей, а також слабо розвинені соціальні потреби та норми можуть бути причиною того, що підлітки не здатні належним чином задовольняти актуальні потреби або знаходити справжнє задоволення.

6. Спадкові ознаки. До цього фактору належать риси, успадковані від батьків, такі як тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, а також хронічні та спадкові хвороби [59].

Р. Павелків [46, с. 406-407] пропонує таке визначення психопатії. Психопатія (від грецьких слів «psyche» – душа і «pathos» – хвороба) є патологією характеру, за якої в індивіда спостерігаються практично незворотні риси, що перешкоджають його нормальній адаптації до соціального середовища. На відміну від акцентуацій характеру, психопатії мають стійкий характер, проявляються в будь-яких життєвих обставинах і ведуть до соціальної дезадаптації. Акцентуйована особистість здатна контролювати свої вчинки, тоді як психопатичній особистості бракує такого контролю. Наприклад, підліток з акцентуацією може бути агресивним у родинному колі, але поводитися ввічливо з чужими людьми; психопат же демонструє однакову поведінку незалежно від оточення.

Висновки до розділу 1

1. Характер – це індивідуальний, складний набір рис, які відображають ставлення особистості до навколишнього світу та проявляються в її

поведінці. Виділяють три основні групи характеристик: ставлення до себе, до інших людей та до праці або навчання. Характер формується протягом життя, але ключову роль у його розвитку відіграє взаємодія з оточенням. Перші форми поведінки та звички виникають через механізм наслідування: дитина копіює поведінку близьких, а також засвоює її через навчання, підкріплене емоціями. Найважливішими періодами для формування характеру є вік від 2-3 до 9-10 років, коли активно відбувається процес соціалізації через спілкування з дорослими та однолітками. Значний вплив на характер дитини має стиль спілкування в родині, як між дорослими, так і з самою дитиною.

2. Показниками гармонійного характеру є якісні властивості, що відображають ступінь узгодженості характерологічних рис особистості: моральна вихованість, цілісність характеру (відсутність внутрішніх суперечностей, гармонія у взаєминах із навколишнім світом), врівноваженість та сила характеру. Ці риси взаємопов'язані та взаємодіють одна з одною. Формування гармонійного характеру є результатом правильного виховання і самовиховання. Однак розвиток особистості не завжди має позитивну спрямованість і може призводити до патологічних змін у характері.

3. Неприятливі умови та чинники розвитку дитини можуть призводити до відхилень у формуванні її особистості, зокрема до виникнення агресивності та акцентуацій характеру. Агресивність представляє собою стійкий набір особистісних якостей, що сприяють узгодженню потреб із цілями насильницької поведінки. Важливим фактором є поведінка батьків, яка може слугувати моделлю агресії: спостереження за агресивними діями дорослих та соціальне підкріплення власної агресії поступово формують у дитини агресивну характерологічну рису. Агресія може виступати як реакція на фрустрацію, тоді як агресивність формується через научіння. Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, що виникають внаслідок надмірного підсилення певних рис. При високому ступені вираженості та несприятливих

умовах вони можуть стати патологічними і руйнувати структуру особистості. У таких випадках акцентуація проявляється у підвищеній вразливості до певних стресових факторів за відносної стійкості до інших. Поява агресивності та акцентуацій характеру є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів, серед яких найважливішими – умови виховання в сім'ї.

4. Патохарактерологічний розвиток – це психогенне патологічне формування характеру і особистості, яке виникає внаслідок психотравматичних ситуацій або неправильного виховання під впливом негативних соціально-психологічних чинників. Одним із можливих результатів цього процесу є розвиток психопатії – патології характеру, при якій у людини спостерігається майже незворотне закріплення рис, що заважають її ефективній адаптації до соціального середовища. На відміну від акцентуацій, психопатії мають постійний характер, проявляються в усіх сферах життя і сприяють соціальній дезадаптації індивіда.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ

2.1. Типологія сімейного виховання: види та основні риси

Формування патопсихологічних рис характеру у дитячому віці значною мірою залежить від сімейного середовища, яке є першою та найважливішою соціальною групою, з якою вступає в контакт дитина. Однією з ключових умов розвитку таких рис є специфіка сімейного виховання. Вплив на патопсихологічні реакції та агресивну поведінку дитини можуть мати наступні фактори: відсутність емоційної підтримки, любові та турботи з боку батьків, застосування жорстоких методів виховання, часті покарання, толерантність до проявів агресії, байдужість до потреб і інтересів дітей, а також відсутність зацікавленості в їх емоційному розвитку. Таке середовище створює умови для порушення нормального психоемоційного розвитку дитини, формування негативних поведінкових патернів, що можуть проявлятися в підвищеній агресивності, тривожності або соціальній ізоляції [9].

З позиції американської психологині В. Сатир, батьки можуть виступати по відношенню до дитини в трьох ролях: «начальника», «керівника і наставника» і «товариша» [18].

На думку Вірджинії Сатир, «начальник» постає у трьох образах. Перший – це тиран, який постійно демонструє свою владу, претендує на всезнання та вважає себе еталоном чесноти. Він часто звинувачує дитину та підтримує її в стані страху. Другий образ – мученик, який прагне служити іншим, йде на значні жертви навіть заради незначних речей, виступаючи в ролі миротворця. Виховання в цьому випадку базується на почутті провини дитини. Третій образ – мовник, який встановлює правила та вважає, що основою виховання є компетентність.

«Товариш» – це надто поблажливий друг, який прощає все без огляду на можливі наслідки. Такий батько чи мати зазвичай реагує на поведінку дитини недоречно, що заважає формуванню відповідальності у дитини. Обидві ці ролі не сприяють створенню атмосфери довіри в сім'ї, без якої неможливе ефективне виховання.

Найкраща роль, за В. Сатир, – це «наставник», який є добрим, але водночас твердим, коли це необхідно. Такий батько чи мати завжди здатні зрозуміти свою дитину і базують виховання на реалістичному підході, а не на бажанні демонструвати владу.

Стиль виконання батьківських ролей є унікальним для кожного з батьків і визначається їхніми індивідуально-психологічними особливостями, такими як темперамент, характер і соціальна спрямованість. Під стилем сімейного виховання розуміють індивідуально-типологічні особливості взаємодії між батьками і дитиною, включаючи комунікативні навички учасників спілкування та рівень встановлених відносин. Іншими словами, стиль виховання характеризується сукупністю методів, які батьки використовують для впливу на дитину. Це стосується як передачі інформації в повсякденних умовах, так і реакції на успіхи чи невдачі дитини. Стили сімейного виховання формуються і підтримуються завдяки особливостям спілкування між членами родини. Важливо також враховувати, що ці стилі впливають не лише на поведінку дитини, але й на її емоційний розвиток, здатність будувати відносини та розуміти соціальні норми.

Дж. Боубі [88, 89], англійський психіатр та психоаналітик, фахівець у галузі психології розвитку, психології сім'ї, психоаналізу та психотерапії, основоположник теорії прихильності, виокремив три основні стилі батьківського виховання: демократичний, авторитарний і змішаний. У сім'ях, де панує демократичний стиль виховання, діти, як правило, демонструють помірні лідерські якості, схильність до соціальної активності, а також здатність легко встановлювати контакти з однолітками. Такі діти нерідко проявляють агресивність і прагнуть контролювати інших, що свідчить про

їхнє бажання впливати на навколишніх. Однак, незважаючи на ці соціальні вміння, в них часто слабо розвинені такі важливі риси, як альтруїзм та емпатія. Такі діти також можуть бути важко керованими і погано піддаються зовнішньому контролю, оскільки вони прагнуть до самостійності та свободи у прийнятті рішень. Демократичний стиль, хоча й сприяє розвитку соціальних навичок, може створювати певний дисбаланс у формуванні емоційної сфери, тому важливо доповнювати його виховними практиками, які стимулюють розвиток співпереживання та відповідальності за інших. Взаємодія в таких родинах базується на рівноправності і повазі, проте іноді діти можуть не повною мірою усвідомлювати межі поведінки, що потребує додаткової уваги з боку батьків.

При контролюючому або змішаному стилі виховання діти зазвичай виростають неагресивними, слухняними та схильними дотримуватися правил. Батьки в таких сім'ях встановлюють чіткі межі поведінки, але можуть варіювати методи виховання, комбінуючи контроль з певною мірою свободи, що сприяє формуванню в дітей почуття відповідальності без надмірного тиску. Натомість, поблажливий стиль виховання, коли батьки практично не контролюють дій своїх дітей і дозволяють їм робити все, що вони хочуть, включаючи прояви агресії, є менш ефективним. Такий стиль характеризується непослідовністю в застосуванні покарань, що може плутати дитину й сприяти формуванню неконтрольованої поведінки. Суперечливі методи виховання, відсутність чітких меж і низький рівень батьківського впливу можуть призвести до розвитку агресивних тенденцій у дитячому віці. Відсутність належного керівництва та дисципліни підриває формування самоконтролю, що згодом ускладнює соціалізацію дитини та сприяє виникненню конфліктів у взаємодії з однолітками [88, 89].

В науковій літературі [20, 45, 65, 83, 87, 91, 96] виділяють такі типи негармонійного сімейного виховання:

1. Гіперпротекція – надмірна опіка, коли дитину постійно контролюють і захищають від будь-яких труднощів, що обмежує її самостійність.

2. Гіпопротекція – недостатня увага та турбота про дитину, коли вона залишається наодинці зі своїми проблемами.

3. Потурання – беззаперечне виконання всіх бажань дитини, що перешкоджає розвитку відповідальності.

4. Ігнорування потреб – нехтування емоційними та фізичними потребами дитини.

5. Надмірність вимог-обов'язків – занадто високі вимоги, які не відповідають віковим чи індивідуальним можливостям дитини.

6. Недостатність вимог-обов'язків – низькі очікування від дитини, що не стимулює її розвиток.

7. Надмірність вимог-заборон – занадто жорсткі обмеження, які обмежують свободу дитини та її самовираження.

8. Недостатність вимог-заборон – відсутність чітких правил і обмежень, що може призвести до порушення дисципліни.

9. Надмірність санкцій – надто суворі покарання, які викликають страх і агресію у дитини.

10. Мінімальність санкцій – відсутність покарань, що не дозволяє дитині зрозуміти наслідки своєї поведінки.

11. Нестійкість стилю виховання – відсутність послідовності в підходах до виховання, що збиває дитину з пантелику й порушує стабільність у взаємодії.

Достатньо розповсюдженою також є класифікація типів виховання, запропонована А. Лічко [49]:

1) Гіперопіка, яка може проявлятися в різних формах: від постійного втручання батьків у всі аспекти життя дитини (включаючи її думки, почуття та поведінку) до справжньої тиранії в родині.

2) Гіпоопіка (або навіть байдужість та нехтування), що характеризується відсутністю належного догляду та участі у вихованні дитини.

3) Стосунки, що формують «кумира» сім'ї – це ситуація, коли дитина отримує надмірну увагу, будь-яка її дія викликає похвалу, що може негативно вплинути на розвиток адекватної самооцінки.

4) Стосунки, що створюють «попелюшок» у родині, коли дитині приділяють мінімум уваги, тоді як батьки зосереджені на власних потребах. Це може сприяти формуванню жорстоких та агресивних рис у дитини.

Значного поширення у вітчизняній та зарубіжній науці отримала класифікація стилів сімейного виховання та взаємин, яка започаткована в працях німецько-американського психолога Курта Левіна [52].

У цій класифікації виділяють три стилі взаємин: потурання (індиферентний), авторитарний та демократичний.

Потурання (індиферентний стиль) характеризується відсутністю чітких взаємин і емоційної прив'язаності в родині. Члени сім'ї демонструють емоційну холодність або відчуженість один від одного, і у спілкуванні діє принцип «роби, що хочеш». При цьому стилі практично відсутні обмеження та правила, а ієрархія не встановлюється. Діти часто залишені самі на себе, навіть у питаннях прийняття важливих рішень, що призводить до почуття невпевненості. Таке виховання може сприяти некерованій поведінці, відсутності самоконтролю, нездатності до відповідальності, а також до нереалістичних уявлень про майбутнє. Батьки часто не звертають уваги на агресивну поведінку дітей. Через непослідовність і неузгодженість підходів батьків, діти цього стилю зазвичай відрізняються імпульсивністю, незрілістю, низьким рівнем самоконтролю і заниженою самооцінкою.

Авторитарний стиль розташований на одному полюсі шкали і характеризується жорстким, безапеляційним ставленням до дітей. У родині панують диктат, жорстокість, агресія і емоційна холодність. Батьки не встановлюють емоційної близькості з дітьми, часто уникають похвали та схвалення. У таких умовах у дітей розвивається почуття провини та страх покарання, а також низький рівень самоконтролю. Діти авторитарних батьків

часто стикаються з труднощами у спілкуванні з однолітками через підвищену недовірливість до оточуючих.

Демократичний стиль стоїть на іншому полюсі шкали і ґрунтується на співпраці, взаємоповазі та рівноправності між усіма членами сім'ї. Цей стиль передбачає більшу самостійність дітей при загальному керівництві з боку дорослих. Демократичне виховання сприяє розвитку самоконтролю та відповідальності у дітей, забезпечує емоційну підтримку, що позитивно впливає на їхній розвиток і здатність встановлювати стосунки з іншими.

Згідно з позицією К. Левіна, демократичний стиль виховання є найбільш ефективним, оскільки він сприяє не лише підтриманню здорових відносин з дітьми, а й формуванню в них якостей гармонійної особистості, таких як ініціативність, відповідальність, самостійність та активність. У рамках цього стилю виховний процес здійснюється твердо і послідовно, але водночас гнучко та раціонально, з обов'язковим поясненням мотивів своїх вимог. Влада батьків застосовується лише в крайніх випадках, а правила та погляди не сприймаються як незмінні догми [52].

За даними Т. Мицкан при авторитарному стилі виховання, який характеризується холодним ставленням батьків до дітей, у дошкільників та молодших школярів формується агресивність. Діти, батьки яких дотримуються авторитарних підходів, часто потрапляють у конфлікти з однолітками, схильні до бійок, погроз і криків, нав'язують свою думку під час спільних завдань та прагнуть домінувати. У результаті, вони мають низький статус у системі міжособистісних взаємин серед своїх однолітків [40, с. 48].

Науковці [34, 35, 56] виділяють кілька типів авторитарного ставлення:

1. Прихована (опосередкована) авторитарність. У цьому випадку авторитарність пронизує всі стосунки, а авторитарист контролює не лише дії, а й довіру і навіть ігри. Його основною метою є створення стабільної системи внутрішньосімейних та внутрішньогрупових залежностей, які він обережно керує. Такі батьки часто заявляють: «У нас все вирішує сім'я». Коли дитина

порушує правила, покарання зазвичай застосовує інший з батьків, який виглядає більш суворим. Такий підхід кваліфікується як жорсткий стиль спілкування.

2. Пряма авторитарність. Цей стиль характеризується відкритою ворожістю та відмовою визнавати індивідуальність дитини. Грубий і прямолінійний авторитаризм обмежує внутрішню свободу дитини. Батько / мати пишається своєю відвертістю і прямоотою, тримається на відстані, вважаючи, що «кожен повинен знати своє місце». Його / її дії зазвичай є жорсткими і прямими. Якщо встановлені правила, навіть найменші, не виконуються, батьки вживають суворі заходи, іноді доходять до деспотизму. Як правило, батько / мати має швидку реакцію, величезну рішучість і наполегливість, прагнучи до бездоганності у найпростішій справі. Такі батьки вимогливі до себе, зневажають аналітичний підхід і сумніви, вимагаючи, щоб усі підлаштовувалися під їх настрій і особисті якості.

3. Демагогічна авторитарність. Це стиль виховання, в якому неприйняття оточуючих, зокрема дітей, маскується під догматичними моральними та політичними принципами. Батьки вдаються до пафосних висловлювань. Їх виховне кредо полягає в тому, щоб впливати на свідомість дитини через роз'яснювальні бесіди та рефлексію. Сім'я стає для них постійною аудиторією, де панує лише їхня думка. Вони виступають в ролі проповідників, вважаючи слово основним інструментом особистого впливу, та схильні до імпровізації. Всі їхні зусилля щодо вдосконалення мовленнєвої майстерності зводяться до пошуку нових форм і прийомів, але не призводять до глибокого змістовного розвитку. Наприклад, вони можуть стверджувати: «Наше завдання – підготувати дітей до життя» або «Необхідно провести бесіду на цю тему», змінюючи один заклик на інший, ігноруючи цілеспрямоване накопичення соціального досвіду дитини, що є важливим для формування її моральності.

4. Індиферентний авторитаризм. Цей стиль виглядає як ввічливе та галантне ставлення, з показною демократичністю і легкою атмосферою.

Однак насправді відсутня справжня єдність у стосунках між дорослими і дітьми. Все виглядає лише як *façade* (фр. видимість, зовнішня сторона), бездушність, що може бути навіть жорстоким. Жахливо те, що немає очевидних причин для протесту: все виглядає чемно. Проте між ввічливістю і відчуженням присутня напруга, наприклад, фрази на кшталт: «Завтра чекаю вас, молода людина, для серйозної розмови» [34, 35, 56].

У класифікації Грейс Крайг [66] поряд з традиційними стилями батьківської поведінки виділено й додаткові:

1. Авторитарний стиль – це спосіб виховання, при якому батьки суворо дотримуються встановлених правил і нав'язують їх своїм дітям, при цьому виключаючи дітей з процесу прийняття рішень у родині. Взаємини з дітьми у таких батьків стримані, а покарання можуть використовуватися як метод впливу. Авторитарні батьки видають команди і очікують їх беззаперечного виконання. Будь-які спроби дитини здобути незалежність можуть стати для неї джерелом великого розчарування.

2. Авторитетний стиль батьківства являє собою підхід, що поєднує високий рівень контролю з емоційною підтримкою, теплом і прийняттям автономії дітей. Батьки, які дотримуються цього стилю, встановлюють чіткі правила та обмеження щодо поведінки, але завжди забезпечують їх пояснення, акцентуючи увагу на змісті та принципах цих обмежень. Це дозволяє дітям краще розуміти, чому ці правила важливі, і формує в них відчуття відповідальності. Авторитетні батьки заохочують відкритий діалог у родині, активно вислуховують думки та заперечення своїх дітей і готові йти на поступки, якщо це доцільно. Цей стиль виховання сприяє розвитку у дітей навичок критичного мислення, здатності до самостійного прийняття рішень та емоційної стійкості. Діти, виховані в авторитетному середовищі, зазвичай проявляють більшу впевненість у собі, краще адаптуються до соціальних ситуацій і демонструють високий рівень успішності в навчанні. Завдяки поєднанню контролю і підтримки, авторитетний стиль забезпечує баланс між свободою і структурою, що дозволяє дітям розвиватися в безпечному і

стимулюючому середовищі, де вони можуть експериментувати, вчитися на власних помилках і формувати свої цінності.

3. Ліберальні батьки характеризуються відсутністю контролю над дітьми, що поєднується з теплими і дружніми відносинами. Вони зазвичай намагаються підтримувати відкритий діалог із дітьми, заохочують їхню самостійність і індивідуальність. Проте через цю велику свободу діти таких батьків можуть стикатися з труднощами у ситуаціях, де потрібно стримати власні пориви або відкласти задоволення заради важливих справ. Вони можуть мати проблеми з організацією часу, визначенням пріоритетів і прийняттям рішень, оскільки відсутність чітких меж може призводити до імпульсивної поведінки.

4. Індиферентний стиль батьківської поведінки відрізняється значною байдужістю до виконання батьківських функцій. У таких сім'ях батьки не виявляють інтересу до життя своїх дітей, а їх поведінка майже не контролюється. Діти можуть почуватися емоційно покинутими, оскільки відсутня підтримка і тепло з боку батьків. Це може призвести до проблем із самооцінкою, розвитку соціальних навичок і здатності до самоорганізації. В таких умовах діти часто відчують труднощі у формуванні здорових міжособистісних стосунків і можуть мати проблеми з адаптацією в соціумі.

5. Традиційний стиль батьківської поведінки передбачає виконання батьками чітко визначених ролей, які закріплені культурними традиціями. Зазвичай батько в таких сім'ях виступає як авторитетна фігура, що забезпечує дисципліну, а мати – як більш турботлива особа, відповідальна за емоційний клімат і підтримку. Ця динаміка може створити баланс, у якому вплив одного батька гармонізується з впливом іншого. Традиційний стиль може допомогти дітям відчувати стабільність та зрозуміти соціальні ролі, проте в деяких випадках може також призводити до обмеження їхньої самостійності та креативності. Такі діти можуть відчувати тиск відповідати очікуванням батьків, що іноді викликає внутрішній конфлікт у процесі їхнього особистісного розвитку.

Згідно з дослідженнями Г. Крайг, діти, які виховуються в авторитарних родин, часто проявляють замкнутість і боязкість, уникаючи прагнення до незалежності та виявляючи дратівливість. У дітей ліберальних батьків може спостерігатися неслухняність і агресивність; вони зазвичай схильні до імпульсивних вчинків і часто не знають, як себе вести в суспільстві. Натомість діти, виховані в авторитетних сім'ях, характеризуються кращою адаптацією: вони більш впевнені в собі, вміють контролювати свої емоції і мають високу соціальну компетентність. У процесі свого розвитку ці діти формують адекватну самооцінку. Найгірші результати спостерігаються у дітей індіферентних батьків, де байдужість поєднується з відкритою ворожістю та проявами руйнівних імпульсів [52, 66].

2.2. Роль сімейного виховання у формуванні характеру дитини

Метою нашого дослідження є вивчення ролі сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис характеру дитини. Стиль сімейного виховання нерозривно пов'язаний з більш загальним поняттям, відомим як тип ставлення. Це поняття охоплює спосіб, яким батьки взаємодіють із дитиною, а також їхні емоційні, інтелектуальні та поведінкові реакції на її потреби та вчинки. На думку науковців [73, 74, 82], батьківське ставлення до дитини складається з трьох основних компонентів: емоційного, когнітивного та поведінкового.

Емоційний компонент батьківського ставлення визначає, чи є ставлення до дитини позитивним чи негативним, та включає аспекти прийняття чи відкидання, поваги чи неповаги, близькості чи віддаленості.

Когнітивний компонент базується на адекватному розумінні батьками характеру, потреб, інтересів та захоплень своїх дітей. Неправильні уявлення, такі як заниження або перебільшення можливостей дитини, недовіра або ворожість, можуть призвести до зростання напруги в сім'ї та агресивної

поведінки з боку дитини. Це підкреслює важливість психологічної грамотності батьків, яка допомагає формувати здорові відносини.

Поведінковий компонент батьківського ставлення включає способи впливу на дитину, стиль спілкування та методи контролю. На одному полюсі цього спектру знаходиться домінування батьків, що може призводити до тиску на дитину, в той час як на іншому – повна відсутність впливу, що може викликати відчуття покинутого дитинства. Проміжним варіантом є кооперація батьків із дитиною, де спілкування відбувається на основі взаєморозуміння та підтримки, що сприяє розвитку автономії та самостійності дитини.

У наукових джерелах [28, 64] представлені результати експериментального дослідження, що виявило особливості батьківського ставлення до дівчат і хлопців у сім'ях з невеликою кількістю дітей. Згідно з отриманими даними, матері частіше мають неадекватні уявлення про своїх синів порівняно з батьками. Їм притаманний змішаний стиль виховання: вони є більш авторитарними, ніж батьки, але водночас демонструють більшу схильність до співпраці. Батьки, в свою чергу, не прагнуть до співпраці з синами, вважаючи за краще домінувати у взаєминах. Лише 45% матерів та 25% батьків емоційно приймають своїх дітей, високо оцінюючи їх здібності, заохочуючи ініціативу та довіряючи їм. Інші ж батьки мають неадекватні уявлення про своїх дітей (інфантилізація), а їх поведінка виявляється в авторитаризмі.

Таким чином, жорсткі та суворі стосунки в сім'ї, імперативний тон, постійні накази та зауваження, а також надмірний контроль і залежність або, навпаки, повна байдужість батьків до життя дитини можуть сприяти формуванню патопсихологічних рис характеру, розвитку агресивної моделі спілкування та поведінки.

На формування цих рис також впливають природні особливості темпераменту дитини, такі як запальність, дратівливість та нестриманість. Водночас, темперамент дитини впливає на процес виховання, що

здійснюється батьками. З моменту народження дитини її темпераментні особливості викликають певну реакцію у дорослих, формуючи специфічну систему впливу на дитину. Повторюючи свою поведінку, дорослі створюють певні умови, які впливають на розвиток поведінки та особистості дитини. Таким чином, темперамент дитини модифікує і змінює напрямки виховних впливів, які їй надаються. Інакше кажучи, оточення впливає на дитину через її темпераментні характеристики.

Науковцями [8, 45, 56] виділяються різні рівні батьківських відносин, які базуються на прояві розуміння та любові до дітей. Кожен з цих рівнів має свої особливості і вплив на формування особистості дитини.

Перший рівень: індиферентне ставлення. Цей рівень характеризується байдужістю батьків до своїх дітей, їх почуттів і потреб. Відсутність почуття обов'язку та відповідальності перед дитиною виявляється у нехтуванні її емоціями та бажаннями. Батьки на цьому рівні можуть ігнорувати важливі моменти у житті дитини, що призводить до емоційного відчуження та розвитку низької самооцінки у дітей. Діти в таких умовах можуть відчувати себе покинутими і непотрібними, що може негативно позначитися на їхній соціалізації.

Другий рівень: авторитарне ставлення. Батьки на цьому рівні демонструють показну повагу до дітей, але насправді їхнє ставлення є байдужим і лицемірним. Вони прагнуть підтримувати свою владу, постійно придушуючи думки та почуття дітей. Така динаміка призводить до напруженості у взаєминах, часто викликаючи конфлікти та агресію. Діти, виховані в авторитарному середовищі, можуть страждати від страху висловлювати свою думку та мати труднощі з формуванням власної ідентичності.

Третій рівень: потурання потребам дитини. Цей рівень характеризується догодою капризам дитини та потуранням її егоїстичним потребам. Батьки можуть виявляти недовіру до дитини, намагаючись контролювати її поведінку в надмірній мірі. Такий підхід може призвести до

формування у дитини маніпулятивних стратегій, оскільки вона вчиться отримувати бажане за рахунок агресивних реакцій. Відсутність меж і контролю може створити у дитини труднощі з управлінням своїми емоціями та поведінкою в соціальних ситуаціях.

Четвертий рівень: гуманістичне ставлення. На цьому рівні стосунки між батьками та дітьми характеризуються довірою, спільністю інтересів і відкритістю у спілкуванні. Батьки активно обговорюють спільні проблеми, беруть участь у їхньому вирішенні та відчувають відповідальність один за одного. Такий гуманістичний тип відносин забезпечує емоційне благополуччя дитини, сприяє розвитку її соціальних навичок та формуванню здорової самооцінки. Діти, виховані в такій атмосфері, вчаться бути самостійними, впевненими в собі та здатними до емпатії.

Крім цих типів відносин ще виокремлюють змішаний тип, коли один з батьків, часто – матір, домінує у відносинах з дітьми, а інший – не має права голосу ні з жодного питання. Така жорстка авторитарна поведінка депривує психічний розвиток дітей і сприяє їх підвищеній тривожності і страху.

Далі ми розглянемо питання, яке стосується визначення науковцями параметрів виховних впливів, що сприяють формуванню патохарактерологічних рис у дітей. Особливості сімейного виховання досліджувалися також з точки зору батьківського ставлення до поведінки дитини та їхнього використання покарань. Вчені Р. Сірс, І. Маккобі, К. Левін [99] визначили два чинники виховання в родині, що впливають на формування агресивності дітей.

Перший чинник – це поблажливість, яка полягає в готовності батьків прощати вчинки своїх дітей. Другий чинник – це суворість покарань за агресивну поведінку дитини. Дослідження показало, що найбільш агресивні діти виховувалися в сім'ях, де батьки не виявляли негативного ставлення до агресії до того, як дитина скоїла проступок, але потім суворо її карали. У той же час, батьки найменш агресивних дітей заздалегідь попереджали про

неприйнятність агресивної поведінки, проте не застосовували жорстких покарань за вже вчинені дії [99].

Дослідження А. Бандури та Р. Уолтерса [85] виявило, що одна з основних рис виховної практики батьків агресивних синів полягає у непослідовності вимог: батьки заохочують агресію поза домом, але застосовують суворі покарання за агресивні вчинки стосовно себе. Таким чином, вони самі підтримують агресивну поведінку своїх дітей. Матері агресивних хлопчиків зазвичай менш вимогливі до їх слухняності і проявляють поблажливість щодо їх провин. Це дослідження також показує, що фрустрація потреби в залежних відносинах з батьками може призводити до ворожості та недовіри у дітей, яка потім поширюється на інших дорослих і однолітків, що негативно впливає на їх соціалізацію.

У своїх наукових працях Дж. Паттерсон [97] аналізував різні аспекти виховання в сім'ї, зокрема контроль, який визначає ступінь опіки та нагляду за дітьми, а також послідовність, що відображає стабільність і постійність методів дисциплінарного впливу на дітей. Дослідник виявив, що недостатній або відсутній контроль з боку батьків тісно пов'язаний із розвитком асоціальних поведінкових патернів та акцентуацією певних рис характеру у дітей, таких як імпульсивність, агресивність або відчуженість.

Дж. Паттерсон [97] пояснює вплив негативних сімейних взаємин на прояви патохарактерологічних реакцій у дітей через так звану «модель примусу». Непослідовність батьків у застосуванні виховних методів, коли вони то поблажливо ставляться до агресивної поведінки дитини, то раптово карають за ті ж дії, призводить до того, що дитина починає засвоювати тактику відстоювання своїх інтересів через непокору. У відповідь на таку поведінку батьки часто відмовляються від своїх початкових вимог, що, в свою чергу, підкріплює неприйнятну поведінку дитини. З часом це підкріплення збільшує ймовірність того, що дитина знову вдасться до аналогічної тактики. У разі подальших невдалих спроб батьків вплинути на дитину, в неї закріплюються такі форми поведінки, як впертість і непокора.

Ці паттерни поведінки поширюються не лише на стосунки з батьками, а й переноситься на взаємодію з іншими людьми. Відмова батьків від своїх первинних вимог сприймається дитиною як дозвіл на подальші подібні дії. Таким чином, дитина вчиться домагатися свого не лише від близьких, але й від інших людей, нав'язуючи свою думку чи рішення. Це призводить до ситуацій, коли дитина намагається змусити інших робити те, що вона хоче, що, в свою чергу, заважає їй налагоджувати здорові стосунки. В результаті у дитини зростає агресивна патохарактерологічна поведінка [97].

Д. Олвеус [94] виявив, що існує взаємний вплив між поведінкою дитини та поведінкою батьків. Він визначив зв'язок між агресивністю дітей і кількома факторами: негативним ставленням матері до дитини, терплячим ставленням матері до агресивної поведінки дитини щодо однолітків та членів сім'ї, застосуванням жорстких або інших дисциплінарних методів впливу на дитину, а також рівнем активності та імпульсивності самої дитини.

Д. Олвеус [94] також зафіксував кореляційний зв'язок між негативним ставленням матері до дитини, застосуванням суворих покарань та поблажливостю до агресії дитини. За його даними, найбільший вплив на агресивність дитини справляє негативне або байдужне ставлення матері, особливо в поєднанні з толерантністю до її агресивних проявів.

Розглянемо питання ролі сімейного виховання в таких проявах патохарактерологічної поведінки, як тривожність і страх. Головним джерелом тривоги для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є сім'я. Проте в підлітковому віці її роль значно зменшується, оскільки дедалі більше уваги приділяється одноліткам та старшим товаришам. У дошкільному та молодшому шкільному віці саме стиль виховання в родині стає вирішальним фактором впливу на психіку дитини. Тривожність та самооцінка можуть бути особистісними характеристиками, які сприяють формуванню патохарактерологічних рис [Емоційний розвиток дитини, Євтушенко, Складенко]. Існує висока ймовірність того, що діти виростуть тривожними, якщо їх батьки практикують гіперопіку або авторитарний стиль

виховання. Гіперопіка може супроводжуватися симбіозом у відносинах дитини з одним з батьків (зазвичай, з матір'ю). Через тісний емоційний контакт один з батьків може передавати свої страхи дитині, що сприяє розвитку тривожності у дитини.

Завищені вимоги з боку вихователів можуть також посилювати тривожність у дитини. Вони створюють ситуацію постійної неуспішності, не враховуючи реальні можливості дитини. Ще одним фактором, що сприяє розвитку високої тривожності, є часті докори, які викликають почуття провини, а також надмірна строгість батьків, що веде до появи страхів і тривоги. Постійні переживання посилюють тривожність, і в результаті можуть виникнути невротичні риси, що з'являються внаслідок нестачі любові. Це призводить до формування у дитини невпевненості в собі, нерішучості, підвищеної сугестивності та несаможитності. Невпевнена і тривожна дитина стає недовірливою, очікуючи нападу з боку інших, що сприяє розвитку психологічних реакцій захисту у вигляді агресії [68, 69].

Соціальна ситуація розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку має велике значення для формування їх характеру, а також для прояву і закріплення певних форм поведінки. У контексті певних стилів сімейного виховання, коли дитина зазнає негативних емоцій, може виникнути надмірно завищена, неадекватно занижена або суперечлива і нестабільна самооцінка. Самооцінка є важливим елементом цілісної самосвідомості особистості і є необхідною умовою для гармонійних відносин людини з самою собою та іншими. Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє спілкування дитини з дорослими. Спочатку діти на основі довіри приймають оцінку батьків. Згодом вони навчаються оцінювати свої дії та вчинки однолітків, порівнюючи себе з іншими за зовнішнім виглядом, поведінкою, особистісними якостями та емоційним станом. На початкових етапах розвитку діти зазвичай мають завищену самооцінку; занижена самооцінка, в свою чергу, може бути наслідком постійних зауважень, осуду та критики з боку батьків або інших важливих дорослих [70, 71].

Ставлення до себе як до слабкої та невмілої особистості призводить до підвищення тривожності, невпевненості та зневаги до себе. У результаті дитина може стати замкненою та нетовариською або, навпаки, занадто товариською, настирливою та агресивною. Відсутність здорових доброзичливих відносин сприяє зростанню образливості, ворожості, формуванню комплексу неповноцінності та підвищенню агресивності.

Отже, основним чинником, що впливає на формування акцентуйованих і патохарактерологічних рис характеру та пов'язаної з ними поведінки дітей, є несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї. Надмірна суворість покарань, жорсткий контроль або його відсутність, а також байдужість у вихованні призводять до розвитку акцентуйованих і патохарактерологічних рис характеру та підвищення рівня агресивності у дитини [8 бондаренко].

Таким чином, термін «патохарактерологічний розвиток» у науковій літературі має широкий спектр значень і різні підходи до його трактування. Гармонійність характеру визначається якісними характеристиками, що демонструють рівень узгодженості системи характерологічних рис особистості. Однак, якщо процес конструктивного формування характеру порушується через певні фактори, це може призвести до виникнення особистісних дисгармоній, таких як акцентуації, невротичні риси чи психопатії.

Аналіз наукових джерел, що стосуються проблеми дослідження, виявляє два ключових психогенних механізми, які впливають на патохарактерологічний розвиток особистості:

1. Закріплення особистісних реакцій. Цей механізм передбачає формування та фіксацію певних моделей поведінки, які стають характерними для індивіда. Наприклад, якщо дитина постійно отримує негативні емоційні реакції на свої дії, це може призвести до вироблення у неї специфічних патернів реагування, які згодом закріплюються. Такі реакції можуть включати тривожність, агресивність або ворожість, що, в свою чергу, вплине на її взаємодію з оточуючими та на формування міжособистісних стосунків.

Важливо відзначити, що закріплення особистісних реакцій може відбуватися не лише через пряму взаємодію з батьками чи вихователями, а й через соціальне середовище, в якому перебуває дитина, зокрема однолітків та інших значущих дорослих.

2. Пряма стимуляція через неправильне виховання. Цей механізм стосується того, як стилі виховання можуть безпосередньо впливати на розвиток патохарактерологічних рис. Наприклад, авторитарний стиль виховання, що супроводжується суворими покараннями або відсутністю емоційної підтримки, може призвести до виникнення в дітей почуття неповноцінності та низької самооцінки. В свою чергу, гіперопіка може обмежити автономію дитини та створити залежність, що заважає їй розвивати власні навички самостійності. Неправильне виховання може також проявлятися у формі нестабільності в стосунках між батьками та дітьми, що зумовлює психологічний дискомфорт та формує певні паттерни поведінки, які надалі стають частиною особистісного розвитку.

Розвиток патохарактерологічних рис у дітей зумовлений численними внутрішніми та зовнішніми чинниками. Серед них важливу роль відіграє стиль сімейного виховання та система взаємин у сім'ї, а також елементи мікросередовища, такі як приклади патохарактерологічної поведінки, що демонструють дорослі, однолітки та засоби масової інформації. Крім того, фізичні умови навколишнього середовища також мають значення, поряд із індивідуально-психологічними особливостями самої дитини.

Серед чинників, що впливають на формування патохарактерологічних рис характеру в дитячому віці, сім'я займає важливе місце, адже є першою соціальною групою, з якою взаємодіє дитина. На розвиток патохарактерологічних рис впливають такі фактори: брак тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до патохарактерологічної поведінки, зокрема агресії, а також байдужість і відсутність зацікавленості з їхнього боку.

2.3. Методи профілактики та корекції патохарактерологічних проявів у дитячому віці

Дослідження профілактики та корекції агресивності у дітей представлено у досить обмеженій кількості наукових робіт, оскільки, як правило, увага зосереджена на проблемах патопсихологічної поведінки в підлітковому віці. Однак у західній психотерапевтичній практиці, згідно з різними теоретичними підходами до природи патопсихологічних рис, було накопичено певний досвід корекції цих рис у дитячому віці.

Розглянемо ключові підходи до запобігання та корекції патохарактерологічної особистості, адже важливу роль у вирішенні проблеми контролю патохарактерологічної поведінки відіграє усвідомлення природи цього феномену. Різноманітні чинники сприяють виникненню, прояву та закріпленню патохарактерологічної поведінки.

На думку американського психолога та психіатра Г. Паренса [96], основним способом подолання почуття ворожості є вираження накопиченої енергії через словесне спілкування в контексті важливих і поважних взаємин між дітьми та батьками. Паренс підкреслює, що таке відкриття може стати потужним інструментом для дітей, оскільки воно дозволяє їм виявити свої емоції, що, у свою чергу, сприяє розвитку емоційної зрілості та покращенню взаєморозуміння в сім'ї. Установлення довірливого діалогу між дітьми та батьками не лише зменшує ворожість, але й формує позитивні моделі поведінки, які діти можуть переносити в свої стосунки з однолітками та іншими людьми.

Е. Крейрн [49] у своїх дослідженнях патохарактерологічної поведінки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, підкреслює важливість усвідомлення своїх почуттів та навчання дітей управлінню емоціями як критичного завдання. Вона вважає, що активна комунікація з дітьми про їхні переживання може сприяти розвитку емоційної інтелігентності, що в свою

чергу допомагає їм краще справлятися з негативними емоціями. Серед основних шляхів подолання негативних емоцій Е. Крейрн також виділяє катарсис – процес, який дозволяє дітям вивільнити накопичені емоції через творчі вираження. Окрім того, усвідомлення своїх почуттів і бажань, за словами вченої, є важливим елементом формування свідомої регуляції поведінки. Це передбачає навчання дітей розпізнавати свої емоційні реакції, аналізувати їх причини та наслідки, а також знаходити конструктивні способи їх вираження і управління ними. Таким чином, діти можуть не лише зменшити рівень агресії і негативізму, але й навчитися будувати здорові стосунки з оточуючими.

В рамках теорії соціального навчання патохарактерологічна поведінка дітей піддається корекції шляхом усунення умов, що сприяють її формуванню (А. Бандура, А. Басс, Д. Зільман та ін. [85]). Ця теорія акцентує увагу на тому, що поведінка формується в процесі спостереження за іншими, тому важливо створити середовище, яке відвертає від негативних моделей поведінки. Серед основних методів подолання патохарактерологічної поведінки виділяються надання адекватної протилежної моделі та заохочення. Використання позитивних прикладів поведінки може допомогти дітям зрозуміти, як діяти в певних ситуаціях. Наприклад, якщо дитина демонструє агресію, важливо показати їй, як вирішити конфлікт мирно, використовуючи комунікацію замість насильства. Крім того, важливим аспектом є розвиток емпатії, яка дозволяє дітям усвідомлювати почуття інших і взаємодіяти з ними більш чутливо. Схвалення прийнятної поведінки — це ще один ключовий метод, який може заохотити дітей до конструктивних соціальних взаємодій. Таке схвалення може проявлятися в формі похвали за позитивні вчинки, що підвищує самооцінку і мотивує до повторення позитивної поведінки.

Одним з видів патохарактерологічної поведінки є агресія. Українська дослідниця Т. Мицкан [40] зазначає, що багато стримувальних стратегій розробляються з урахуванням принципів функціонування поведінки,

включаючи вплив внутрішніх імпульсів. Наприклад, метод «несумісних відповідей» ґрунтується на тому, що організм не може одночасно переживати два протилежні емоційні стани. Таким чином, будь-які стимули чи умови, здатні викликати реакції, які не сумісні з гнівом і агресією (такі як емпатія або гумор), можуть бути ефективно використані для запобігання спонтанній агресії [40, с.130-131].

Дані досліджень Р. Берона [86] свідчать, що розвиток здатності до співчуття у людини зменшує ймовірність агресивних дій. У ситуаціях, коли агресор відчуває співчуття до своєї жертви, його агресія виявляється стриманішою. Більш того, чим сильніші емоції співчуття, тим нижчий рівень агресії, що слідує за цим. Проте, у випадках, коли агресор сам став жертвою через дії теперішньої жертви, ефект стримування емпатії відсутній. Крім того, страждання жертви можуть навіть посилити ворожість агресора [86, с.39].

Н. Фешбах та співавтори [90] розробили методику подолання агресивної поведінки у дітей, засновану на стимуляції емпатії. Н. Фешбах навчала учнів початкових класів дивитися на ситуації з перспективи інших людей. Це дозволяло дітям ідентифікувати емоції оточуючих, грати ролі інших у різних напружених ситуаціях, а також досліджувати свої власні почуття під час групових занять.

Отже, розвивальні заходи, спрямовані на навчання емпатії, можуть допомогти знизити рівень агресії. Дослідники С. Мюллер та Е. Доннерштейн виявили, що гумор, доброзичливий сміх і жарти, поряд із емпатією, належать до категорії реакцій, які є несумісними з гнівом і агресією. У своїх експериментах вчені показували одній агресивно налаштованій групі досліджуваних розважальні ігри та комікси, а іншій групі – нейтральні зображення, такі як пейзажі. В результаті учасники першої групи генерували слабші електричні сигнали в порівнянні з учасниками другої групи [40, с. 131].

Збудження, яке виникає внаслідок тактильного контакту, також вважається реакцією, що не сумісна з агресією. Наприклад, взаємодія між матір'ю та дитиною через дотик допомагає формувати спокій і сприяє врівноваженій поведінці.

Представники гуманістичної психології вважають, що особистість має можливість самостійно управляти своїми потягами, розкривати свій потенціал, досягати самоактуалізації та ідентифікуватися з собою. Цей напрям підкреслює важливість формування етичної системи цінностей, емпатійного розуміння та затвердження самотрансценденції в житті людини [75].

Представники гештальт-психології вважають, що патохарактерологічні реакції можуть виникати внаслідок проекції (усі форми поведінки, спричинені примусом), інтроекції (реакції, що були «навчені») або ретрорефлексії.

Американська психотерапевтка Вайолет Оклендер визначила чотири етапи роботи з невідреагованими емоціями дітей, на прикладі емоції гніву.

Етап I. Необхідно обговорити з дитиною проблему гніву, його суть, способи прояву та причини виникнення.

Етап II. Слід ознайомити дитину з прийнятними методами вираження пригніченого гніву. Дитина навчиться усвідомлювати причини свого гніву і приймати свої агресивні почуття, а також обрати спосіб їх вираження.

Етап III. Дитині допомагають усвідомити свої почуття гніву, заохочуючи її проявляти його мирними способами, такими як бити подушку, рвати газету, бігати навколо дому або малювати свої емоції. Важливо обговорювати з дитиною фізичні відчуття, пов'язані з гнівом, і тілесні реакції (наприклад, скорочення м'язів обличчя, ший, шлунка), які можуть викликати дискомфорт. Це допоможе дитині зрозуміти зв'язок між невираженими емоціями та станом її здоров'я.

Етап IV. На цьому етапі пропонується дати дитині можливість встановити прямий вербальний контакт із почуттям гніву, розширивши її

досвід словесного вираження агресивних почуттів. Дитина може висловити все, що хоче сказати образнику, і в символічній формі зробити те, що хотіла б у реальному житті. Для вираження гніву можна використовувати такі предмети, як поролонова палка, гумовий ніж або іграшкова зброя [52, 76].

Підсумовуючи представлені в джерелах підходи, можна зробити висновок, що діяльність з психопрофілактики та корекції патохарактерологічної поведінки дитини повинна бути спрямована на оптимізацію її взаємин з оточуючими, як однолітками, так і дорослими, а також на підтримку розвитку навичок самоконтролю та моральних уявлень дитини.

З позиції Т. Мицкан, психологічна допомога має бути орієнтована не лише на подолання патохарактерологічних проявів, але й на формування та укріплення нових стійких моделей поведінки [40, с. 134].

Варто зазначити, що в українській психології патохарактерологічна поведінка переважно вивчається в рамках діяльнісного підходу, який стверджує, що позитивний вплив на розвиток особистості можливий через управління провідною діяльністю. Таким чином, основним шляхом профілактики та корекції патохарактерологічної поведінки є задоволення актуальних потреб дитини через її провідну діяльність і систему важливих взаємин. Залучення батьків, педагогів і психологів до спільної роботи може значно покращити ефективність корекційних заходів. Також корисними є програми, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, комунікативних навичок і здатності до співпраці, які допомагають дітям краще справлятися зі своїми емоціями та агресивними спонуканнями.

Отже, профілактика патохарактерологічного розвитку і поведінки має здійснюватися через провідну діяльність, яка відповідає соціальній ситуації розвитку на конкретному етапі життя.

Висновки до розділу 2

1. Серед факторів, що сприяють формуванню патопсихологічних рис характеру у дітей та підлітків, сім'я відіграє ключову роль як перша соціальна група, з якою контактує особистість. Стиль сімейного виховання охоплює індивідуально-типологічні характеристики взаємодії між батьками та дитиною, а також комунікативні можливості учасників спілкування і рівень відносин, що встановлюється між ними.

2. Ставлення батьків до дитини виявляється через емоційну, когнітивну та поведінкову складові. Емоційна складова описує позитивне або негативне ставлення до дитини, а також прийняття чи відкидання, повагу або неповагу, близькість або віддаленість. Когнітивний компонент батьківського ставлення формується на основі адекватних уявлень батьків про характер, потреби, схильності, захоплення та інтереси їхньої дитини.

3. Серед особливостей сімейного виховання, які впливають на формування патохарактерологічних рис у дітей, можна виділити такі: недостатність тепла та ласки з боку батьків, поблажливість до патохарактерологічної поведінки, зокрема агресії, а також відсутність зацікавленості в житті дітей та байдужість до їх потреб. Коли процес конструктивного формування характеру порушується через несприятливий емоційний мікроклімат у родині та інші чинники, це призводить до виникнення особистісних дисгармоній, таких як акцентуйовані та невротичні риси характеру, а також психопатії.

4. Робота з психопрофілактики та корекції патохарактерологічної поведінки у дітей повинна бути орієнтована на: покращення взаємин дитини з оточуючими, зокрема з однолітками та дорослими; підтримку розвитку навичок самоконтролю та етико-моральних уявлень. Запобігання патохарактерологічному розвитку і поведінці має здійснюватися через провідну діяльність, що є значущою для особистості, відповідно до соціальної ситуації розвитку на певному віковому етапі.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС ХАРАКТЕРУ ДИТИНИ

3.1. Етапи, методи та методики дослідження

На думку науковців [7, 19, 23, 28], прояви агресивності – одна з поширених проблем у дошкільному та молодшому шкільному віці, оскільки ті чи інші форми агресивності характерні для більшості дітей 5-7 років. Згідно з дослідженнями цих науковців, у деяких дітей агресія не тільки зберігається як стійка форма поведінки, але й прогресує, перетворюючись на постійну патохарактерологічну рису. Це призводить до деформації особистісного розвитку та обмеження можливостей для повноцінного спілкування й адаптації.

Виходячи з проведеного теоретичного аналізу даної проблеми, нами було сформульовано *припущення* про те, що певні стилі сімейного виховання здійснюють істотний вплив на патохарактерологічний розвиток дитини молодшого шкільного віку. Зокрема, директивне, принизливе та індиферентне ставлення дорослих до дитини сприяє формуванню агресивності як патохарактерологічної риси.

Мета емпіричного дослідження: вивчити роль сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей (на прикладі агресивності).

Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої середньої школи №43, м. Дніпро. В дослідженні взяли участь 35 дітей молодшого шкільного віку (6 – 7 років) та 35 батьків.

Як основу для розробки дизайну дослідження, ми скористалися матеріалами Н. Шевченко, К. Тищенко [82].

Дослідження ролі сімейного виховання у формуванні агресивності у дітей проводилось в три етапи.

Перший етап: теоретичний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми, визначення підходів до вивчення проблеми патохарактерологічного розвитку особистості, аналіз проявів патохарактерологічних рис, визначення ролі сім'ї у формуванні патохарактерологічних рис характеру в дитячому віці.

Другий етап: підбір психодіагностичних методик відповідно до мети й завдань дослідження, формування дослідної вибірки, емпіричне вивчення ролі сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру у дітей на прикладі агресивності.

Третій етап: здійснення кількісної та якісної обробки отриманих даних, аналіз та інтерпретація результатів дослідження, перевірка висунутої гіпотези, формулювання висновків.

Психодіагностичний інструментарій склали такі методики:

- «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські [40, 95]) з метою діагностики рівня агресії дітей молодшого шкільного віку (Додаток А);
- «Тест руки» (Hand Test) (Е. Вагнер) з метою діагностики страху та агресії [53] (Додаток Б);
- методика «PARI» – Parental attitude research instrument (Е. Шеффер, І. Белл) [52];
- «Тест батьківського ставлення» [52] з метою вивчення типу батьківського ставлення до дитини;
- «Стилі виховання» для виявлення провідного стилю виховання [26].

Розглянемо детальніше обрані методики.

«Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські) дозволяє оцінити поведінку дітей, яка може призвести до психологічної та фізичної травматизації інших.

Шкала містить 11 тверджень, що передбачають отримання інформації про частоту прояву прямих форм фізичної (удари, штовхання тощо) та

вербальної (образа, погроза) агресії та гніву. Діагностичну інформацію надають учні про свою поведінку протягом останніх 7 днів.

Вони оцінюють відповіді за шкалою від 0 до 6 і більше разів. Отримані відповіді підсумовуються. Індекс агресії варіюється в межах від 0 – 66 балів.

Показники від 0-11 характеризують низький рівень агресивності.

Показники від 12 до 30 агресивних дій на тиждень вважаються середнім рівнем прояву агресивності. Цей показник є в межах норми, проте потребує уваги.

Показники від 31-66 – дуже високий рівень агресивності.

«Тест руки» (*Hand Test*) – це проєктивна методика для вивчення особистості, розроблена Е. Вагнером у 1962 році. Систему підрахунку балів та коефіцієнти створили З. Піотровський і Б. Бріклін. Тест належить до інтерпретативних проєктивних методик, де учасник інтерпретує події або ситуації, в цьому випадку – зображення руки. Він є інструментом для глибинного аналізу особистості, особливо корисний для діагностики агресивності як у дорослих, так і у дітей. Також дозволяє передбачити схильність до відкритої агресивної поведінки.

Теоретично автори виходять із того, що рука тісно пов'язана із зовнішньою активністю, важливою для сприйняття простору й діяльності людини. Отже, проєктивний тест, в якому зображення руки виступає як стимул, може виявити поведінкові тенденції на основі індивідуального сприйняття.

Стимульний матеріал методики складається з 9 стандартних зображень кистей рук і однієї порожньої картки. Вони демонструються обстежуваному, який має уявити руку та описати, які дії вона може виконувати.

Зображення показуються у визначеній послідовності та положенні. Випробуваного просять відповісти, яку дію, на його думку, виконує рука на малюнку або що людина може зробити цією рукою.

Під час обробки результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій:

1. Агресія (А).
2. Вказівка (У).
3. Страх (С).
4. Емоційність (Е).
5. Комунікація (К).
6. Залежність (З).
7. Демонстративність (Д).
8. Інвалідність (ІВ).
9. Активна безособовість (АБ).
10. Пасивна безособовість (ПБ).
11. Опис (О).

Після категоризації підраховують кількість висловлювань у кожній категорії.

Максимальна кількість балів, яку може отримати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку, становить 40. Однак кількість відповідей у різних категоріях може варіювати, оскільки досліджуваний може давати більше відповідей в одних категоріях і менше в інших.

Відповіді, що належать до категорій «Агресія» та «Вказівка», вказують на готовність до прояву агресивності та небажання адаптуватися до оточення.

Категорії «Страх», «Емоційність», «Комунікація» та «Залежність» відображають схильність до поведінки, спрямованої на пристосування до соціального середовища, з мінімальною ймовірністю агресивної поведінки.

Відповіді, що стосуються категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», не враховуються при оцінці ймовірності агресивних проявів, оскільки їхній вплив на таку поведінку непостійний. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресії.

Категорії «Активна безособовість» та «Пасивна безособовість» також не розглядаються в аналізі, оскільки їхній вплив на агресивність неоднозначний.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$. Перший компонент формули відображає агресивні схильності, а другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш детальну інформацію можна отримати, аналізуючи частку і значення агресивних схильностей у загальній системі диспозицій. Важливою для прогнозування агресивної поведінки є частка відповідей у категорії «Агресія» відносно загальної кількості відповідей у категоріях, що враховуються при розрахунку загального балу.

Отже, 2-3 агресивні відповіді за відсутності соціально кооперативних реакцій свідчать про вищий рівень ворожості, ніж велика кількість агресивних відповідей на фоні ще більшої кількості позитивних міжособистісних установок.

Методика «PARI» –Parental attitude research instrument призначена для вивчення ставлення батьків до різних аспектів сімейного життя, таких як вибір сімейних цінностей та виконання сімейних ролей. Її авторами є американські психологи Е. Шефер і Р. Белл.

У методиці виділено 23 аспекти, що стосуються ставлення батьків до дитини та сімейного життя. З них 8 стосуються сімейних ролей, а 15 — батьківсько-дитячих відносин. Останні поділяються на три групи:

1. Оптимальний емоційний контакт;
2. Надмірна емоційна дистанція з дитиною;
3. Надмірна концентрація уваги на дитині.

Ставлення до сімейної ролі описується через 8 ознак, які включають: обмеженість інтересів сімейними справами (3), відчуття самопожертви як матері (5), сімейні конфлікти (7), авторитарність батьків (11),

незадоволеність роллю господині (13), байдужість чоловіка (17), домінування матері (19) та залежність матері (23).

Ставлення до дитини розподіляється на три категорії:

1. Оптимальний емоційний контакт (показники: вербалізація, партнерські стосунки, розвиток активності дитини, вирівнювання стосунків);
2. Надмірна емоційна дистанція (показники: роздратованість, суворість, уникнення контактів);
3. Надмірна концентрація на дитині (показники: надмірна турбота, подолання опору, створення безпеки, придушення агресії та сексуальності, втручання у світ дитини, прискорення розвитку).

Кожна ознака оцінюється за 5 судженнями, що ранжуються за рівнем згоди або незгоди, де максимальна оцінка – 20, мінімальна – 5. Високі оцінки свідчать про сильне вираження ознаки, а низькі – про слабке.

Ця методика дозволяє оцінити специфіку відносин у сім'ї, такі як господарсько-побутові аспекти (шкали 3, 13, 19, 23), подружні стосунки (шкала 17) та «педагогічні» відносини (шкали 5, 11). Аналізуючи результати, можна скласти «портрет» сім'ї та виявити ключові проблеми, наприклад, конфлікти (шкала 7) або домінування сімейних інтересів над виробничими (шкала 3).

Для діагностики стилів сімейного виховання було використано методику «*Стилі виховання*» (Р. Овчарової).

Методика містить 3 шкали, що дозволяє визначити переважний стиль виховання і взаємодії батька з дитиною: демократичний, авторитарний чи ліберальний. Обробка результатів здійснюється згідно з ключем. Отримані бали за методикою підсумовуються.

Сума балів від 25 до 30 вказує на перевагу демократичного стилю виховання та спілкування з дитиною (в термінах інших авторів – «кооперація», «авторитетний», «співпраця»).

Сума балів від 20 до 24 свідчить про авторитарний стиль виховання.

Сума балів від 10 до 19 вказує на ліберальний стиль виховання стиль виховання (в термінах інших авторів – «індиферентний», «потурання», «поблажливий стиль»).

Додатковою методикою для дослідження стилю батьківського ставлення було застосовано «Тест батьківського ставлення» (А. Варги, В. Століна).

В контексті методики батьківське ставлення розглядається як сукупність різних емоцій до дитини, поведінкових моделей, що використовуються у взаємодії з нею, а також особливостей сприйняття і розуміння її характеру, особистості та вчинків.

Методика складається з 61 запитання, які об'єднані у 5 шкал:

1. Прийняття-відкидання. Ця шкала висловлює загальне емоційно позитивне (прийняття) або емоційно негативне (відкидання) ставлення до дитини.

2. Кооперація. Ця шкала висловлює прагнення батьків до співпраці з дитиною, прояв з їх боку щирої зацікавленості та участь в житті та справах дитини.

3. Симбіоз. Питання цієї шкали спрямовані на те, щоб виявити, чи прагне батько/мати до єднання з дитиною або, навпаки, намагається встановити між собою та дитиною певну психологічну дистанцію. Інакше кажучи, шкала дозволяє діагностувати контактність батьків та дитини.

4. Авторитарна гіперсоціалізація. Ця шкала діагностує ступінь контролю дорослих поведінки їхньої дитини. Тобто, ступінь демократичності або авторитарності у відносинах з дитиною.

5. «Маленький невдаха». Питання цієї шкали спрямовані на виявлення ставлення батьків до здібностей дитини, її переваг і недоліків, успіхів і невдач.

Методика призначена для батьків дітей 3-10 років. На питання респондентам пропонується відповідати згодою або незгодою («Так»/ «Ні»). За кожну відповідь типу «Так» респондент отримує 1 бал, а за кожну

відповідь типу «Ні» – 0 балів. Якщо перед номером відповіді стоїть знак «-», значить за відповідь «Ні» на це питання нараховується один бал, а за відповідь «Так» – 0 балів.

Психологічне дослідження ролі сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис, таких як агресивність у дітей, може стикатися з низкою складнощів:

1. Суб'єктивність відповідей батьків. Батьки можуть надавати неадекватно оптимістичні або спотворені відповіді, намагаючись показати себе в кращому світлі. Це може впливати на достовірність даних про їхній стиль виховання. Страх бути осудженими або небажання визнавати власні помилки може обмежувати відкритість.

2. Різниця у виховних стилях між батьками. У сім'ї часто можуть бути різні виховні підходи у матері й батька. Це може створювати труднощі в узагальненні даних щодо впливу сімейного виховання, адже поведінка дитини може бути результатом конфліктуючих або змішаних стилів виховання.

3. Неповні або непослідовні сім'ї. У випадках, коли один із батьків відсутній (наприклад, внаслідок розлучення або тривалої відсутності), експериментатор може стикатися з труднощами в оцінці впливу обох батьків на формування патохарактерологічних рис дитини. Крім того, різні умови проживання (перебування дитини в різних сімейних структурах) можуть впливати на результати.

4. Мінливість поведінки дитини. Поведінка дітей молодшого шкільного віку є динамічною і може варіюватися залежно від контексту (школа, дім, вулиця). Агресивні прояви можуть бути ситуативними і не відображати стійких характерологічних рис, що ускладнює діагностику. Це може створити труднощі в інтерпретації результатів.

5. Вік дитини. У молодшому шкільному віці діти не завжди можуть чітко вербалізувати свої емоції та причини власної поведінки, що може

ускладнити процес діагностики агресивності. Їхні відповіді можуть бути недостатньо рефлексивними.

6. Труднощі в порівнянні результатів. Через багатфакторність впливу на поведінку дитини (вплив школи, однолітків, медіа), ізолювати саме вплив батьківського стилю виховання може бути статньо допроблематично.

3.2. Вивчення стилів виховання в досліджуваних сім'ях

Дослідну вибірку склали сім'ї з дітьми молодшого шкільного віку. Для розподілу сімей за різними стилями сімейного виховання використовували розглянуті нами методики діагностики виховних підходів. Основну увагу було зосереджено на матерях, які добровільно погодилися взяти участь у дослідженні. На початковому етапі було проведено діагностику матерів з метою визначення їхнього домінуючого стилю сімейного виховання.

За результатами отриманих даних ми виділили групи дітей відповідно до певних стилів виховання в сім'ї. Зупинимося на детальному аналізі отриманих результатів за кожною методикою.

У табл. 3.1 та рис. 3.1 подано результати за методикою «PARI». Зазначимо, що згідно з метою та завданнями дослідження ми використовували шкалу «Ставлення батьків до дитини».

Таблиця 3.1

Результати діагностики за методикою «PARI»

Показники ставлення батьків до дитини	Числові показники (бали)
Оптимальний емоційний контакт	16,7
Надмірна емоційна дистанція	9,34
Надмірна концентрація	15,41

За результатами діагностики ми також розрахували відсотковий розподіл показників ставлення батьків до дитини (рис. 3.1).

Числові показники за субшкалою «Оптимальний емоційний контакт» зафіксовано в межах середнього рівня – 16,7 балів, що характерно для 51,43% респондентів. Оптимальний емоційний контакт відображає ключові аспекти взаємодії, що сприяють побудові гармонійних і довірливих стосунків між дорослими та дітьми. Вона включає наступні аспекти:

- спонукання словесних проявів, вербалізація. Цей аспект означає, що дорослі активно заохочують дітей до вираження своїх думок, почуттів і переживань через слова. Вербалізація допомагає дитині усвідомити та поділитися своїм внутрішнім світом, що сприяє розвитку її емоційного інтелекту та здатності до саморефлексії;

- партнерські відносини – відносини між батьками та дитиною вибудовуються на засадах рівноправ'я та взаємоповаги, що створює атмосферу, де дитина відчуває себе прийнятою і почутою. Такі відносини зміцнюють довіру між сторонами, формуючи у дитини відчуття стабільності та захищеності;

- розвиток активності дитини – цей аспект спрямований на заохочення дитини до прояву ініціативи, творчості та самостійності. Важливо підтримувати її активність і прагнення до дослідження, що сприяє розвитку впевненості у власних силах і формуванню самоповаги;

- відносини між батьками і дитиною на рівних передбачає створення таких умов, де батьки сприймають дитину як рівноправного учасника комунікації, визнають її право на власну думку та почуття. Це допомагає дитині відчути свою значущість і вчить її поважати як себе, так і інших людей.

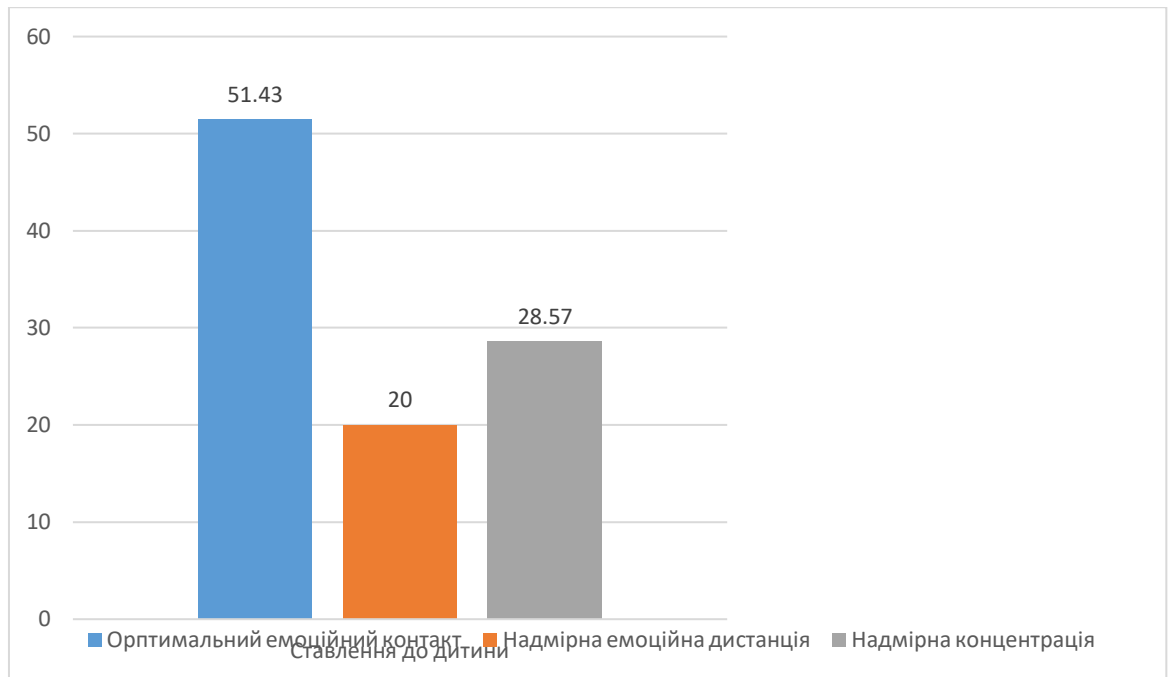

Рисунок 3.1 – Відсотковий розподіл показників ставлення батьків до дитини (%)

Субшкала «Зайва емоційна дистанція» показує ступінь відсторонення, яке батьки можуть мати щодо дитини, і її основними індикаторами є дратівливість, запальність, суворість та ухилення від безпосереднього контакту з нею. Середні бали за шкалою зафіксовано також в межах середнього рівня, але ці бали значно нижчі – 9,34 балів, що характерно для 20% респондентів.

Основні аспекти шкали розкриваються наступним чином:

- дратівливість свідчить про те, що батьки можуть демонструвати нестриману або різку реакцію на поведінку чи потреби дитини. Дратівливість часто проявляється у вигляді зневажливих або саркастичних коментарів і загальної нетерпимості до будь-яких дитячих емоційних проявів, що створює атмосферу, де дитина не відчуває себе зрозумілою і прийнятою;

- запальність – ще один показник відсторонення, який характеризується надмірною емоційною реакцією на будь-які дії або прохання дитини. Батьки, схильні до запальності, можуть бути непередбачуваними в своїх реакціях, що часто викликає у дитини тривожність, оскільки вона не може передбачити, як батьки відреагують на її поведінку;

- суворість та строгість – ці риси відображають переважно обмежувальний стиль виховання, при якому батьки встановлюють жорсткі правила та не допускають жодних відхилень. Такий підхід призводить до того, що дитина не отримує достатньої емоційної підтримки, не відчуває себе у безпеці і часто боїться проявити свої емоції та особистість;

- ухилення від контакту – цей аспект демонструє бажання батьків уникати емоційної та фізичної близькості з дитиною, що зазвичай проявляється у формі пасивного ставлення до її потреб. Таке ухилення може бути як свідомим, так і несвідомим, проте воно завжди веде до того, що дитина відчуває себе самотньою і відчуженою.

Числові показники за шкалою «Надмірна концентрація на дитині» зафіксовано в межах середнього рівня – 15,41 балів, що характерно для 28,57% досліджуваних. Надмірна концентрація описує стиль виховання, при якому батьки надають дитині надмірну опіку і турботу, що може обмежувати її самостійність і незалежність. Цей стиль характеризується рядом особливостей, які відображають бажання батьків надмірно контролювати розвиток і поведінку дитини, створюючи тим самим залежність у взаєминах.

Основні аспекти субшкали включають:

- надмірна турбота. Цей аспект характеризується тим, що батьки намагаються вирішити всі можливі проблеми дитини, навіть тоді, коли це не є необхідним. Вони прагнуть захистити дитину від будь-яких труднощів, тим самим обмежуючи її здатність вирішувати проблеми самостійно, розвивати навички подолання труднощів і прийняття рішень;

- встановлення відносин залежності – у цьому випадку батьки створюють такі умови, де дитина відчуває, що її благополуччя повністю залежить від них. Це може проявлятися в нав'язливому контролі за діями дитини, через що вона боїться робити щось самостійно або приймати власні рішення, що породжує залежність і невпевненість;

- подолання опору, придушення волі – батьки можуть вдаватися до маніпуляцій або тиску, щоб дитина підкорялася їхнім вимогам без

заперечень. Це позбавляє дитину можливості виражати власну думку, обмежуючи її індивідуальність і вплив на навколишнє середовище, що пригнічує розвиток особистої волі і самостійності;

- створення безпеки, побоювання образити – цей аспект проявляється у прагненні батьків зробити все можливе, щоб дитина відчувала себе в цілковитій безпеці. Батьки можуть уникати будь-яких тем, які можуть бути неприємними для дитини, уникаючи конфліктів чи критики, що може заважати дитині навчитися адекватно сприймати складні життєві ситуації;

- виключення позасімейних впливів – такі батьки прагнуть контролювати коло спілкування дитини, обмежуючи її взаємодію з людьми поза сім'єю. Вони бояться, що зовнішні впливи можуть негативно позначитися на дитині, тому обмежують її соціалізацію, що в подальшому може ускладнити адаптацію дитини в соціумі;

- придушення агресивності – вважаючи агресивність негативною рисою, батьки намагаються повністю виключити її прояви у поведінці дитини. Вони забороняють виражати негативні емоції, що може призвести до того, що дитина не навчиться ефективно справлятися з агресією і конфліктами, замість цього накопичуючи її всередині;

- придушення сексуальності. Це передбачає, що батьки уникають обговорення з дитиною тем, пов'язаних з її статевою ідентичністю та розвитком, або ж активно забороняють будь-які прояви цікавості до цієї теми. Таке ставлення може спричинити у дитини сором або дискомфорт щодо власного тіла та статевого розвитку;

- надмірне втручання в світ дитини – батьки постійно контролюють всі аспекти життя дитини, включаючи її думки, бажання, інтереси та хобі, намагаючись нав'язати свої власні уявлення та погляди. Це обмежує можливості дитини для особистісного розвитку і самопізнання;

- прагнення прискорити розвиток дитини – батьки постійно стимулюють дитину до досягнення нових навичок і знань, часто не враховуючи її індивідуальний темп розвитку. Це може призводити до

перевантаження і тривожності у дитини, оскільки вона відчуває постійний тиск і страх не відповідати очікуванням батьків.

Отже, для більшості досліджуваних батьків характерний оптимальний емоційний контакт з дитиною.

У табл. 3.2 та рис. 3.2 подано результати за методикою «Стилі виховання».

Таблиця 3.2

Результати діагностики за методикою «Стилі виховання»

Стилі виховання	Показники прояву стилю виховання (%)
Демократичний	48,57
Авторитарний	31,43
Ліберальний	20
Середній показник (М, бали)	27,13

Отримані дані свідчать, що більшість батьків (48,57% респондентів від загальної вибірки) дотримуються демократичного стилю виховання, який характеризується взаємодією на основі рівноправності та взаємної поваги. Батьки заохочують дитину до самостійності, надають їй можливість висловлювати свою думку та брати участь у прийнятті рішень, що позитивно впливає на її розвиток. Важливою рисою цього стилю є емоційна підтримка, де батьки створюють теплу атмосферу, відкрито спілкуються з дитиною, враховуючи її потреби та інтереси. Правила в таких сім'ях встановлюються раціонально та пояснюються дитині, що допомагає їй зрозуміти наслідки своїх дій і розвивати відповідальність. Покарання є справедливими і послідовними. Крім того, батьки стимулюють розвиток критичного мислення та самостійності, навчаючи дитину приймати рішення і розв'язувати проблеми самостійно. У результаті, діти в таких сім'ях менше схильні до

агресивної поведінки, краще адаптуються до соціальних умов, розвивають емоційну регуляцію та соціальні навички.

Виявилось, що 31,43% батьків дотримуються авторитарного стилю виховання. Цей стиль характеризується жорстким контролем і вимогливістю з боку батьків, які переважно застосовують односторонні рішення та не враховують думку дитини. В такій системі виховання основний акцент робиться на беззаперечному дотриманні правил і дисципліни, а порушення супроводжується покараннями, що часто не обговорюються та не пояснюються. Батьки рідко надають емоційну підтримку, вважаючи, що дитина повинна підкорятися їхнім вимогам без зайвих пояснень. Стосунки між батьками і дитиною мають ієрархічний характер, де авторитет батьків є незаперечним. Такий підхід може призводити до того, що дитина не відчуває себе почутою або важливою в сім'ї, що негативно впливає на її емоційний стан.

Діти, виховані в умовах авторитарного стилю, часто мають низький рівень самостійності та ініціативності. Вони можуть проявляти агресивну поведінку як форму протесту або ж стати надмірно слухняними та пригніченими. Авторитарний підхід не сприяє розвитку критичного мислення та емоційної регуляції, що може ускладнювати соціальну адаптацію дитини в майбутньому.

Згідно з отриманими даними, 20% досліджуваних матерів дотримуються ліберального стилю виховання. Цей стиль характеризується мінімальним контролем і низьким рівнем вимог до дитини. Батьки, які використовують цей підхід, надають дитині повну свободу дій і уникають встановлення чітких правил або обмежень. Вони рідко втручаються в поведінку дитини, дозволяючи їй самостійно приймати рішення, навіть якщо це може мати негативні наслідки. Емоційна підтримка в таких сім'ях є присутньою, але вона не супроводжується достатньою дисципліною або структурою. Батьки часто намагаються уникати конфліктів з дитиною, бажаючи зберегти гармонійні стосунки, навіть за рахунок нехтування

необхідністю встановлення меж і контролю. В результаті дитина може не розуміти чітких очікувань від своєї поведінки та нести відповідальність за свої вчинки.

Діти, виховані в умовах ліберального стилю, часто проявляють низький рівень саморегуляції та можуть мати проблеми з дотриманням соціальних норм. Через відсутність чітких правил і контролю такі діти можуть демонструвати імпульсивну або агресивну поведінку, не вміючи справлятися з обмеженнями та відповідальністю. Ліберальний стиль виховання може негативно впливати на розвиток дисципліни та здатності дитини до самоконтролю.

Більш наочно отримані результати представлені на рис. 3.2.

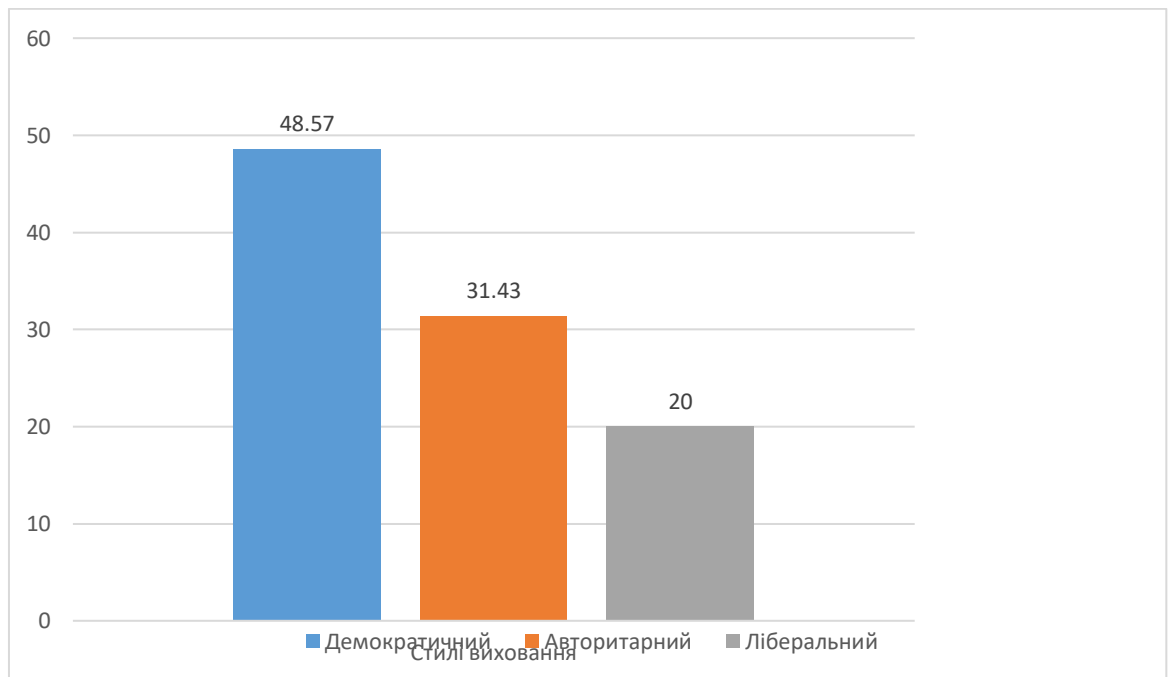

Рисунок 3.2 – Результати діагностики за методикою «Стилі виховання» (%)

Важливу роль у вихованні відіграє узгодженість батьківських поглядів і підходів. Коли батьки мають суперечливі установки щодо виховання, це може призводити до того, що дитина не розуміє чітких вимог і очікувань, які до неї висуваються. Така невизначеність і непослідовність викликає у дитини постійне напруження та почуття тривоги, що перешкоджає її нормальному

психологічному розвитку. Постійне перебування в такому стані може спричинити хронічний стрес, який негативно впливає на емоційний стан дитини. Діти, які виростають в умовах суперечливих або неузгоджених батьківських вимог, часто відчують себе розгубленими і вразливими. Відсутність стабільних рамок і правил може формувати в них підвищену емоційну напругу та нездатність адекватно реагувати на стресові ситуації. Це робить їх більш схильними до розвитку різних психосоматичних розладів, зокрема неврозів, оскільки вони не мають стабільної моделі поведінки для адаптації до соціальних умов. Такі діти входять до групи підвищеного ризику щодо виникнення проблем з емоційним самоконтролем, тривожних станів і зниження соціальної адаптивності в майбутньому [20].

За методикою «Тест батьківського ставлення» були отримані досить схожі результати (табл. 3.3; рис. 3.3).

Таблиця 3.3

Результати діагностики за методикою «Тест батьківського ставлення»

Тип батьківського ставлення	Показники прояву (бали)	Розподіл за вибіркою (%)
Прийняття	23,02	34,29
Відкидання	0,51	2,86
Кооперація	7,03	25,71
Симбіоз	4,75	20
Автроритарна гіперсоціалізація	4,70	11,43
Маленький невдаха	3,41	5,71

Оскільки перша шкала методики містить 2 полюси (Прийняття – Відкидання), ми для зручності аналізу даних розділили її на дві шкали.

Тип батьківського ставлення «Прийняття» передбачає позитивне емоційне сприйняття дитини батьками, а також їхнє визнання та повагу до її індивідуальності та унікальних рис. Відповідно до результатів дослідження,

34,29% батьків демонструють саме цей тип ставлення, що вказує на їхню готовність підтримувати дитину, враховувати її потреби, інтереси та особисті якості. Такий стиль виховання базується на відкритості у стосунках, теплій емоційній атмосфері та наданні дитині почуття безпеки. Батьки, які практикують прийняття, схильні до співпраці з дитиною, активно слухають її, допомагають розвиватися та не пригнічують її бажання досліджувати світ самостійно. Вони не лише встановлюють правила та межі, але й пояснюють їх, що сприяє розвитку в дитини довіри до батьків та розумінню сімейних цінностей.

Середній бал за цією шкалою ($M=23,02$ з можливих 33) свідчить про високий рівень емоційної підтримки та прийняття, де дитина не лише любима, але й розуміється як окрема, самодостатня особистість. Таке ставлення сприяє формуванню в дітей позитивної самооцінки, емоційної стійкості та здатності будувати здорові стосунки в соціумі. Діти, які виховуються в умовах прийняття, зазвичай більш упевнені в собі, емоційно стабільні та менш схильні до агресивної поведінки, оскільки відчують підтримку і повагу зі сторони батьків.

Тип батьківського ставлення «Відкидання» відзначається в незначній кількості досліджуваних (2,86%), що свідчить про серйозні емоційні та психологічні проблеми у стосунках між батьками та дітьми. Цей тип ставлення проявляється через негативні емоції, які батьки відчують стосовно своєї дитини, включаючи відчуття невдоволення, розчарування і навіть зневаги. Батьки, які демонструють ставлення відкидання, часто нехтують потребами дитини, не підтримують її в досягненні цілей і не визнають її індивідуальності. Відкидання може проявлятися у формі емоційної дистанції, ігнорування або критики, що призводить до зниження самооцінки дитини та формування у неї почуття неприйнятності. Такі діти можуть відчувати себе неважливими, покинутими та непотрібними, що негативно впливає на їхнє психічне здоров'я і соціальну адаптацію. Вони

часто стикаються з труднощами у встановленні стосунків з іншими людьми, оскільки не отримують базового досвіду емоційної підтримки і прийняття.

Діти, які зростають в умовах відкидання, можуть мати підвищений ризик розвитку психічних розладів, таких як депресія, тривожність та неврози. Вони часто мають проблеми з довірою, відчувають страх відмови та можуть проявляти агресивну поведінку як відповідь на емоційний біль, що виникає через відсутність батьківської підтримки. У результаті, батьківське відкидання має далекосяжні наслідки для особистісного розвитку дитини, її самооцінки та здатності взаємодіяти з навколишнім світом.

Більш наочно тримані результати представлені на рис. 3.3.

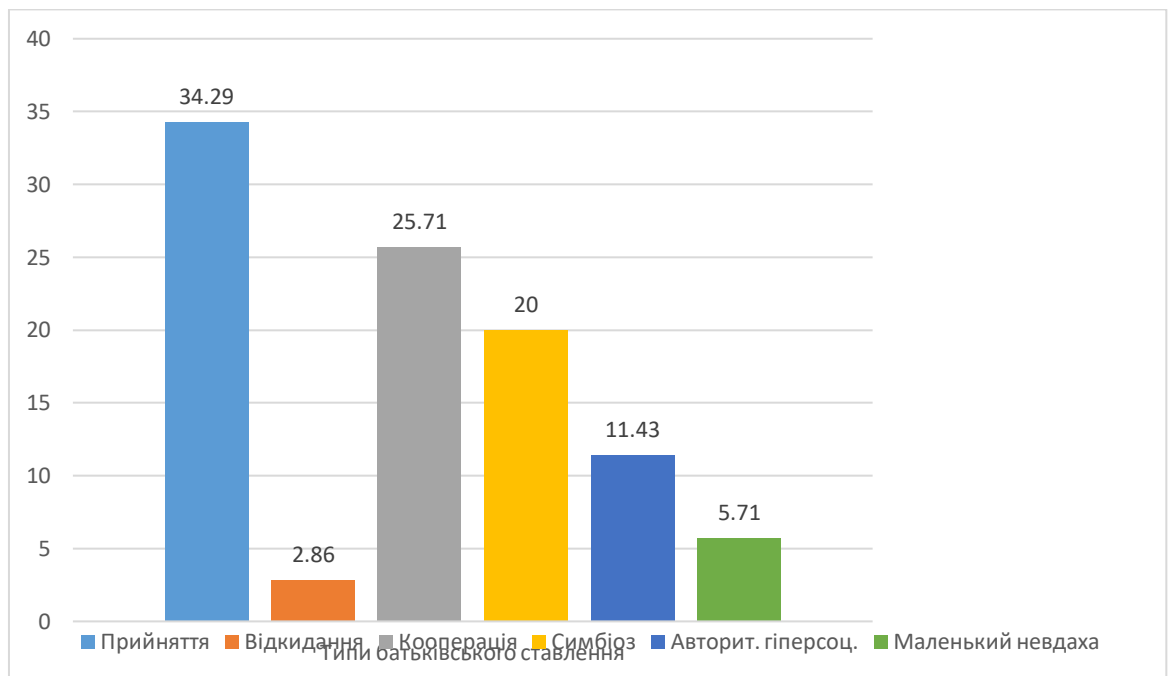

Рисунок 3.3 – Результати діагностики за методикою «Тест батьківського ставлення» (%)

Тип батьківського ставлення «Кооперація» демонструє доволі високий рівень емоційної взаємодії між батьками і дітьми, про що свідчать результати дослідження: 25,71% батьків отримали високі бали ($M=7,03$ з 8 максимальних) за цю шкалу. Цей стиль виховання відзначається активною участю батьків у житті дитини та готовністю співпрацювати з нею. Батьки,

які дотримуються кооперативного стилю, високо оцінюють здібності своїх дітей, проявляють довіру до їхніх можливостей і заохочують їх до самостійності. Вони активно залучають дітей до прийняття рішень, що стосується їхнього життя, що сприяє розвитку відповідальності та ініціативи. Такі батьки вважають дитину партнером, а не підлеглим, що дозволяє їй відчувати свою цінність і важливість у сімейних стосунках.

Спілкування між батьками і дітьми в рамках кооперативного стилю відзначається відкритістю та повагою. Батьки готові вислухати думки та побажання своїх дітей, враховують їхні потреби і намагаються знайти компроміси. Вони також підтримують розвиток критичного мислення у дитини, задаючи питання та стимулюючи дискусії, що допомагає дітям навчитися формулювати свої думки і виражати свої почуття. Кооперативний стиль виховання створює сприятливе середовище для розвитку дитини, сприяє її емоційному благополуччю та формуванню впевненості в собі. Діти, які виховуються в таких умовах, зазвичай відрізняються високою самооцінкою, здатністю до самостійних дій і соціальної адаптації. Вони вчаться конструктивно вирішувати конфлікти і співпрацювати з іншими, що робить їх успішними у соціальному та навчальному житті.

Стиль батьківського ставлення «Симбіоз» проявляється у 20% респондентів ($M=4,75$ балів з 7), і характеризується особливим емоційним зв'язком між батьками (частіше матерями) та дітьми. У такому випадку батьки переживають свої стосунки з дитиною як злиття, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку дитини. Батьки, які дотримуються симбіотичного стилю виховання, часто прагнуть задовольнити всі потреби своїх дітей, вважаючи, що їхня роль полягає в забезпеченні емоційної та фізичної безпеки. Вони можуть бути надмірно опікувальними, намагаючись уберегти дитину від труднощів життя та уникати будь-яких можливих стресових ситуацій. Це може призводити до того, що діти не отримують достатнього досвіду самостійності та здатності вирішувати

проблеми, оскільки батьки беруть на себе всю відповідальність за їхній добробут.

Симбіоз може мати позитивний вплив на розвиток дитини, оскільки батьки, які підтримують близькі емоційні зв'язки, можуть допомогти дітям відчувати себе коханими і визнаними. Однак, з часом, така залежність може стати перешкодою для розвитку самостійності. Діти, які виховуються в умовах симбіозу, можуть відчувати труднощі з адаптацією в соціальному середовищі, оскільки їхній досвід самостійного функціонування є обмеженим. У ситуаціях, коли симбіоз стає занадто сильним, можуть виникати проблеми, пов'язані з емоційною незалежністю дитини. Вона може відчувати страх перед самостійністю та важливість зовнішнього схвалення, що веде до зниження самооцінки та тривожності. Це може призвести до того, що діти мають труднощі у формуванні власної ідентичності та прийнятті рішень без залучення батьків.

Тип батьківського ставлення «Авторитарна гіперсоціалізація» виявляється у 11,43% респондентів ($M=4,70$ з 7) і характеризується поєднанням авторитарних тенденцій з надмірним акцентом на соціалізації дитини. Батьки, які практикують цей стиль виховання, зазвичай вимагають беззастережного послуху від своїх дітей, встановлюючи суворі дисциплінарні рамки, які обмежують свободу вибору та самовираження дитини. Цей стиль виховання відзначається кількома ключовими характеристиками. По-перше, це суворі правила та дисципліна, адже батьки встановлюють жорсткі вимоги, часто без пояснень або можливості для дитини висловити свої думки. Вони вважають, що дисципліна є основою для формування правильних соціальних навичок. По-друге, контроль і нагляд є важливими складовими цього стилю: батьки проявляють надмірну увагу до дій дитини, контролюючи її соціальні зв'язки, діяльність і навіть особисті інтереси, що може викликати у дитини почуття, що її життя цілком підпорядковане бажанням батьків.

Крім того, у сім'ях з авторитарною гіперсоціалізацією зазвичай обмежений простір для самовираження, оскільки батьки не надають дитині можливостей самостійно приймати рішення та формувати власні погляди. Це може стримувати розвиток креативності і критичного мислення. Діти, виховані в таких умовах, часто відчують страх перед покараннями за будь-яке відхилення від встановлених норм, що призводить до емоційного дискомфорту та тривожності, а також до формування комплексу неповноцінності. Ще однією важливою рисою є вимога соціальної відповідальності: авторитарні батьки акцентують увагу на соціальних нормах і цінностях, спонукаючи дітей дотримуватися встановлених стандартів поведінки, однак це відбувається за рахунок ігнорування індивідуальних потреб і бажань дитини. Соціалізація в таких сім'ях орієнтована на формування слухняності, а не на розвиток особистісних якостей. Діти можуть вважати, що їхня цінність залежить від здатності відповідати батьківським очікуванням.

В результаті, діти, які виховуються в умовах авторитарної гіперсоціалізації, можуть відчувати труднощі у встановленні здорових соціальних взаємозв'язків, оскільки їхнє розуміння відносин базується на авторитарних принципах. Вони можуть мати проблеми з самооцінкою, проявляти підвищену тривожність у нових ситуаціях і, у деяких випадках, чинити опір авторитетам у майбутньому, оскільки намагаються знайти свою власну ідентичність, віддаляючись від контролю батьків.

Тип батьківського ставлення «Маленький невдаха» зафіксований у 5,71% респондентів ($M=3,41$ з 8) і характеризується глибоким недовірою та зневагою до дитини. Батьки, які дотримуються цього стилю, зазвичай ігнорують інтереси, потреби та захоплення своїх дітей, вважаючи їх недостатньо здібними або нездатними досягти успіху. Це ставлення може мати негативні наслідки для емоційного розвитку дитини та її самооцінки. По-перше, батьки, які мають такий тип ставлення, часто використовують негативні епітети, які принижують дитину, називаючи її невдахою чи

нетямую. Це призводить до формування у дитини відчуття неповноцінності, низької самооцінки та невпевненості в собі. Дитина може почати вірити в те, що вона не здатна досягти успіху або справитися з завданнями, що негативно впливає на її прагнення та мотивацію. По-друге, така недовіра може виявлятися у відсутності підтримки у захопленнях і інтересах дитини. Батьки, які вважають свою дитину «маленьким невдахою», можуть не заохочувати її до участі в різних заходах, хобі чи навчанні, що перешкоджає розвитку її талантів і здібностей. Це також може призвести до соціальної ізоляції дитини, оскільки вона не отримує можливості розвивати свої інтереси та взаємодіяти з однолітками. Крім того, батьки можуть проявляти байдужість до досягнень дитини, що веде до формування у неї відчуття, що її зусилля не мають значення. Це може спричинити в дитині відчуття безпорадності і апатії, адже якщо її досягнення ігноруються або зневажаються, вона може втратити мотивацію продовжувати старання.

Наслідки такого батьківського ставлення можуть бути досить серйозними. Діти, виховані в умовах зневажливого ставлення, можуть страждати від емоційних розладів, таких як тривожність, депресія та низька самооцінка. Вони можуть відчувати труднощі в налагодженні соціальних зв'язків, оскільки їхня віра у власні сили і здібності підринається. В подальшому, такі діти можуть також мати проблеми з самоактуалізацією, оскільки вірять, що не заслуговують на успіх чи щастя.

Для більш глибокого аналізу стилю сімейного виховання ми порівняли результати за трьома методиками, оскільки деякі шкали в цих інструментах мають спільні елементи. Для цього ми обчислили показники у відсотковому співвідношенні. Результати співставлення шкал методик за результатами дослідження стилю сімейного виховання подано в табл. 3.4.

Дані, представлені в таблиці 3.4, показують, що відсотковий розподіл стилів сімейного виховання практично однаковий за трьома методиками, незважаючи на різницю в термінах та класифікаціях. У нашому дослідженні ми використовуємо класифікацію, розроблену А. Варгою та В. Століним,

оскільки вона є більш детальною і доповнює три загальноприйняті стилі відносин: демократичний, авторитарний та ліберальний (індиферентний).

Таблиця 3.4

Співставлення шкал методик за результатами дослідження стилю сімейного виховання

	За методикою PARI (Е. Шеффер, І. Белл)	За методикою «Силі виховання» (Р. Овчарова)	За методикою типу батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін)
1	Оптимальний емоційний контакт (51,43%)	Демократичний (48,57%)	Прийняття (34,29%)
			Кооперація (25,71%)
2	Надмірна концентрація на дитині (28,57%)	Авторитарний (31,43%)	Авторитарна гіперсоціалізація (11,43%)
			Симбіоз (20%)
3	Надмірна емоційна дистанція з дитиною (20%)	Ліберальний (20%)	Відкидання (2,86%)
			«Маленький невдаха» (5,71%)

Отже, результати психодіагностичного обстеження батьків показали наступні домінуючі стилі сімейного виховання:

1. Демократичний стиль, який характеризується прийняттям дитини, кооперацією між батьками та дитиною, тобто оптимальним емоційним контактом. Батьки, які дотримуються цього стилю, враховують індивідуальні потреби дитини і заохочують її самостійність, забезпечуючи сприятливе середовище для її розвитку.

2. Авторитарний стиль. На другому місці виявлено авторитарний стиль сімейного виховання, який може проявлятися через такі підтипи, як надмірна концентрація на дитині, авторитарна гіперсоціалізація (надмірний контроль і вимоги до дитини), симбіоз (злиття інтересів батьків і дитини). Цей стиль

часто супроводжується строгими правилами та вимогами, надмірною концентрацією на дитині, коли коли батьки фокусуються лише на потребах дитини, ігноруючи свої власні.

3. Ліберальний стиль. На третьому місці знаходиться ліберальний стиль сімейного виховання, що включає підтипи: надмірна емоційна дистанція з дитиною, відкидання (недостатня увага та емоційна підтримка дитини), ставлення «маленький невдаха» (ігнорування інтересів і здібностей дитини). Цей стиль зазвичай супроводжується недостатнім емоційним контактом та підтримкою, зайвою емоційну дистанцію між батьками та дитиною.

3.3. Оцінка агресивних проявів у дітей молодшого шкільного віку

Розглянемо дані, отримані за допомогою методики «Шкала агресивності». Шкала дозволяє отримати інформацію про частоту прояву прямих форм фізичної та вербальної агресії та гніву, що можуть призводити до психологічної чи фізичної травматизації інших [95]. Результати подані у табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Розподіл показників за шкалою агресивності (Р. Orpinas, R. Frankovski)

Вид агресії	Кількість досліджуваних із значеннями показника			
	Дані вище норми (N=16)		Дані у межах норми (N=19)	
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	
Фізична	5	14,29	6	17,14
Вербальна	7	20	7	20
Непряма	4	11,43	6	17,14

Відповідно до отриманих результатів, у досліджуваних дітей виявлено прояви агресії. Так, середній числовий показник за вибіркою складає $M=31,75$ балів, що вказує на підвищений рівень агресивності (нагадаємо, що показники в межах норми становлять до 30 балів). Завищені показники агресії виявились в 16 досліджуваних дітей, а в межах норми – в 19 осіб.

Зафіксовано перевагу вербальної агресії (в 20% досліджуваних обох груп) над іншими видами. Вербальна агресія проявляється через словесні нападки, образи, погрози або приниження. Вона може включати такі дії, як критику, знущання, насмішки чи приниження особистості. Цей тип агресії часто спричиняє емоційні травми, оскільки слова можуть залишати глибокі психологічні наслідки. Вербальна агресія може виникати в різних ситуаціях, включаючи конфлікти в сім'ї, школі чи соціальних групах. Вона може бути викликана стресом, фрустрацією або невмінням керувати емоціями, а також може слугувати як засіб контролю або домінування над іншими.

Зважаючи на те, що вербальна агресія може бути менш помітною, ніж фізична, її наслідки не менш серйозні. Діти, які піддаються вербальній агресії, можуть страждати від зниження самооцінки, тривоги, депресії та інших психологічних проблем. Таким чином, виявлення та розуміння вербальної агресії є важливими для запобігання її негативним наслідкам в житті дітей.

Виражену фізичну агресію виявлено в 14,29% дітей. Фізична агресія є формою агресії, що проявляється через фізичні дії, які можуть завдавати шкоди або болю іншим. Це може включати удари, штовхання, кусання або інші форми насильства, спрямовані на заподіяння шкоди як фізично, так і емоційно. Цей тип агресії може мати різні причини. По-перше, емоційний стрес може спонукати дітей виявляти фізичну агресію як спосіб вираження своїх почуттів або боротьби з емоційною напругою. По-друге, соціальне навчання відіграє важливу роль: діти можуть наслідувати агресивну поведінку, яку спостерігають у батьків, однолітків або через медіа, вважаючи

фізичну агресію прийнятною. По-третє, соціальні конфлікти між однолітками можуть призводити до використання фізичних дій для захисту своїх інтересів або статусу в групі. Нарешті, діти, які не навчені ефективним способам комунікації чи розв'язання конфліктів, можуть вдаватися до фізичної агресії як до прямого способу отримати бажане.

Фізична агресія може мати серйозні наслідки для розвитку дитини, включаючи соціальну ізоляцію, проблеми в навчанні та розвитку відносин, а також підвищений ризик подальшої агресивної поведінки в дорослому житті. Важливо виявляти фізичну агресію на ранніх етапах, щоб допомогти дітям навчитися управляти своїми емоціями і розвивати здорові способи спілкування та вирішення конфліктів.

Непряму агресію зафіксовано в 11,43% досліджуваних дітей. Непряма агресія є формою агресивної поведінки, яка не проявляється відкрито і прямо, а виявляється через опосередковані дії або маніпуляції. Цей тип агресії може мати різні прояви, такі як поширення чуток, маніпуляції, уникнення відкритого конфлікту або використання інших людей для досягнення своїх цілей. Непряма агресія може виникати з різних причин. По-перше, діти можуть вдаватися до неї, якщо вони бояться наслідків відкритої агресії, або якщо вважають, що так вони можуть уникнути покарання. По-друге, така поведінка може бути результатом спостереження за батьками чи однолітками, які вдаються до непрямой агресії, сприймаючи її як прийнятний спосіб розв'язання конфліктів.

Цей тип агресії може мати серйозні наслідки, включаючи соціальну ізоляцію та конфлікти в стосунках з однолітками. Діти, які виявляють непряму агресію, можуть страждати від труднощів у формуванні здорових міжособистісних зв'язків, оскільки їхня поведінка може створювати недовіру та негативні емоції в оточуючих.

Згідно з даними психодіагностики, проведеної серед досліджуваних школярів, виявлено, що більшість з них не проявляють агресивності або ж демонструють лише певні тенденції до агресивної поведінки. Це свідчить про

те, що, незважаючи на наявність агресивних проявів у деяких випадках, в цілому діти не є агресивними за своєю природою. Отже, незважаючи на наявність окремих випадків агресивності серед школярів, більшість з них виявляють здорові способи взаємодії з оточуючими та не схильні до агресивних проявів. Це підкреслює важливість підтримки та розвитку емоційної грамотності у дітей, що може допомогти їм у вирішенні конфліктів без використання агресії.

Розглянемо результати за методикою «Тест Руки» Е. Вагнера.

Важливою для прогнозування агресивної поведінки є частка відповідей у категорії «Агресія» відносно загальної кількості відповідей у категоріях, що враховуються при розрахунку загального балу. Результати розрахунку коефіцієнту агресії (А) представлені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Розподіл показників агресивності за методикою «Тест Руки»

Показник відкритих агресивних дій	Дані вище норми		Дані у межах норми	
	Коефіцієнт А	Кількість дітей (%)	Коефіцієнт А	Кількість дітей (%)
	2,73	25,71	-5,01	74,29

Під час діагностики ми розподіляли відповіді респондентів до певних категорій:

1. Агресія (А). Рука сприймається як така, що домінує, завдає шкоди або захоплює предмет, виконуючи агресивні дії (наприклад, щипає, дає ляпас, розчавлює комаху, готова до удару).

2. Вказівка (У). Рука бере участь у діях імперативного характеру, керуючи або контролюючи інших (диригує оркестром, зупиняє автомобіль, дає вказівки, викликає когось з класу тощо).

3. Страх (С). Рука виступає жертвою агресії або прагне захистити від фізичного впливу. Також включаються відповіді, що заперечують агресію (наприклад, кулак стиснутий, але не для удару).

4. Емоційність (Е). Рука виражає любов або позитивні емоції щодо інших (наприклад, рукостискання, поплескування по плечу, обійми).

5. Комунікація (К). Рука бере участь у комунікації, встановлюючи контакт на рівних умовах (жестикуляція, мова жестів, показ напрямку тощо).

6. Залежність (З). Рука виражає підлеглість або прохання, діючи з позиції залежності (наприклад, прохання, віддача честі, піднята рука для запитання).

7. Демонстративність (Д). Рука бере участь у демонстративних діях (наприклад, показує "Ок", грає на музичному інструменті, милується манікюром).

8. Інвалідність (ІВ). Рука зображена як пошкоджена або нездатна до дій (наприклад, поранена, зламана рука).

9. Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у некомунікативних діях, які вимагають фізичних зусиль або переміщення (наприклад, пише, шиє, веде машину).

10. Пасивна безособовість (ПБ). Рука знаходиться в стані спокою або не змінює свого положення, незважаючи на потенційну дію (наприклад, спокійно витягнута рука, що відпочиває).

11. Опис (О). Опис руки без вказівки на дію (наприклад, пухка рука, рука дитини, красива рука).

Згідно з отриманими результатами, в 74,29% дошкільників відсутні відкриті агресивні дії (показники в межах або нижче норми; $A=-5,01$). В 25,71% досліджуваних зафіксовано показники вище норми – $A=2,73$. Саме відповіді, що належать до категорій «Агресія» (1) та «Вказівка» (2), вказують на готовність до прояву агресії, небажання адаптуватися до оточення, відсутність прагнення враховувати інших людей, їхні почуття, права та наміри. Категорії «Страх» (3), «Емоційність» (4), «Комунікація» (5) та

«Залежність» (6) відображають схильність до поведінки, спрямованої на пристосування до соціального середовища, з мінімальною ймовірністю агресивної поведінки.

3.4. Узагальнення даних емпіричного дослідження

З метою встановлення ролі сімейного виховання у формуванні патохарактерологічних рис характеру (агресивності) у дітей молодшого шкільного віку було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Встановлення системи взаємозв'язків дає змогу перевірити припущення про те, що певні стилі сімейного виховання здійснюють істотний вплив на патохарактерологічний розвиток дитини молодшого шкільного віку, зокрема на агресивність.

Результати кореляційного аналізу за Пірсоном представлені в табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Результати кореляційного аналізу показників стилів сімейного виховання та проявів агресивності у дітей старшого дошкільного віку

Стилі сімейного виховання	Показники агресивності			
	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Відкриті агресивні дії
«Прийняття»	-0,751**	-0,573**	-0,545**	-0,624**
«Відкидання»	0,491**	0,387**	0,542**	
«Кооперація»	-0,499**	-0,533**	-0,476**	
«Симбіоз»		0,695**	0,329*	
«Авторитарна гіперсоціалізація»	0,711**	0,294*	0,533**	0,792**

«Маленький невдаха» (інфантилізація)	0,461**			0,480**
---	---------	--	--	---------

Примітка. * Кореляція значуща на рівні 0,05

** Кореляція значуща на рівні 0,01

В ході кореляційного аналізу було зафіксовано наявність значущих взаємозв'язків:

- зворотній зв'язок між стилем виховання «прийняття» та проявами проявами фізичної ($r=-0,751$), вербальної ($r=-0,573$), непрямой ($r=-0,545$) агресії, відкритих агресивних дій ($r=-0,624$). Такі дані свідчать про сильну негативну кореляцію між стилем виховання «прийняття» і різними видами агресії. Це означає, що в сім'ях, де батьки практикують прийняття, рівень фізичної, вербальної чи непрямой агресії у дітей значно нижчий. Тобто, чим більше батьки приймають і підтримують свою дитину, тим менше вона проявляє будь-який тип агресії. Отже, результати кореляційного аналізу показують, що стиль виховання «прийняття» позитивно впливає на емоційний стан дітей і допомагає зменшити агресивні прояви в різних формах. Це підкреслює важливість підтримуючого і приймаючого середовища для розвитку дітей, що може призводити до більш здорових форм поведінки та комунікації.

- між стилем виховання «відкидання» та проявами фізичної ($r=0,491$), вербальної ($r=0,387$), непрямой ($r=0,542$) агресії. Це означає, що в сім'ях, де батьки демонструють стиль виховання, що включає відкидання (негативні почуття, нехтування потребами дитини), діти мають вищий рівень фізичної, вербальної та непрямой агресії. Тобто, чим більше батьки відкидають або ігнорують дитину, тим більшою мірою діти можуть виявляти агресивну поведінку. Таким чином, результати кореляційного аналізу вказують на те, що стиль виховання «відкидання» має негативний вплив на поведінку дітей, зокрема, призводить до збільшення агресивних проявів у різних формах;

- зворотній зв'язок між стилем виховання «кооперація» та проявами фізичної ($r=-0,499$), вербальної та ($r=-0,533$) непрямой ($r=-0,476$) агресії. Це

означає, що в сім'ях, де батьки практикують кооперативний стиль виховання (співпраця, відкритість до дитини, підтримка її індивідуальності), діти, як правило, проявляють менше агресії. Тобто, чим більше батьки залучають дітей до співпраці та конструктивної взаємодії, тим менше ймовірно, що діти будуть проявляти агресивну поведінку. Таким чином, результати кореляційного аналізу свідчать про те, що стиль виховання «кооперація» має позитивний вплив на формування поведінки дітей. Чим більше батьки практикують кооперацію, тим менше агресивних проявів у дітей, що підкреслює важливість взаємодії та підтримки у батьківських стосунках для здорового емоційного розвитку дітей;

- між стилем виховання «симбіоз» та проявами вербальної ($r=0,695$) та непрямой агресії ($r=0,329$). Це означає, що в родинах, де батьки демонструють симбіотичний стиль виховання, діти частіше виявляють агресію через слова та непрямі дії, наприклад, через маніпуляції чи соціальне уникнення. Гіперопіка та надмірний контроль, характерні для цього стилю, можуть призводити до емоційного напруження у дітей, що, в свою чергу, може проявлятися у формі агресії;

- між стилем виховання «авторитарна гіперсоціалізація» та проявами фізичної ($r=0,711$), вербальної ($r=0,294$), непрямой ($r=0,533$) агресії, відкритими агресивними діями ($r=0,792$). Значення кореляції вказують на досить сильний позитивний зв'язок між стилем виховання «авторитарна гіперсоціалізація» та різними типами агресії. Це означає, що діти, виховані в умовах цього стилю, мають вищу ймовірність виявлення агресії. Авторитарна гіперсоціалізація передбачає жорстке контролювання поведінки дитини, часте використання покарань і високі вимоги. Це може призвести до того, що діти будуть сприймати агресію як засіб самозахисту або вираження своїх емоцій, оскільки у них недостатньо інших стратегій для вирішення конфліктів або вираження незадоволення. Отже, кореляція між стилем виховання «авторитарна гіперсоціалізація» і різними формами агресії у дітей вказує на те, що жорсткі контролюючі методи виховання можуть сприяти

розвитку агресивної поведінки. Зокрема, фізична агресія має найбільшу кореляцію, тоді як вербальна і непрямая агресія також виявляють певні зв'язки, але в меншій мірі.

Наші результати підтверджуються даними досліджень щодо впливу батьківського ставлення та покарання на виникнення агресивної поведінки дітей (Л. Берковіц, А. Бандура, Р. Берон та Д. Річардсон);

- між стилем виховання «маленький невдаха» та проявами фізичної ($r=0,461$) агресії, відкритими агресивними діями ($r=0,480$). Кореляція між стилем виховання «маленький невдаха» та проявами фізичної агресії вказує на те, що негативні уявлення про дитину та надмірна опіка можуть призвести до розвитку агресивної поведінки. Діти, які виховуються в таких умовах, часто стикаються з труднощами у вираженні своїх емоцій і вміннях вирішувати конфлікти, що може підвищити ймовірність прояву агресії у відповідь на фрустрацію і відчуття безсилля.

Результати нашого дослідження суголосні з даними, отриманими Н. Шевченко та К. Тищенко [82].

Висновки до розділу 3

Стилі сімейного виховання, такі як «відкидання», «авторитарна гіперсоціалізація» і «маленький невдаха», мають значний вплив на прояви агресивності у дітей молодшого шкільного віку.

Вплив стилів виховання на агресивність:

1. Незадоволення потреб дитини. Кожен з цих стилів виховання характеризується ігноруванням або недостатнім задоволенням базових емоційних і соціальних потреб дітей. Наприклад, батьки, які практикують стиль «відкидання», не забезпечують емоційної підтримки та прийняття, що може призвести до відчуття відчуження у дитини.

2. Негативні емоції. Внаслідок цього виникають негативні емоції, такі як тривога, образа, і невпевненість. Діти, які не отримують необхідної

підтримки і схвалення з боку батьків, можуть відчувати фрустрацію, яка, в свою чергу, може сприяти агресивній поведінці як способу вираження своїх почуттів.

3. Формування патохарактерологічних рис. Згодом ці негативні емоції можуть трансформуватися у стійкі патохарактерологічні риси, зокрема, агресивність. Діти, які зростають в умовах авторитарної гіперсоціалізації, можуть стати залежними від зовнішньої оцінки і намагатися компенсувати своє почуття неадекватності через агресивну поведінку.

Ці висновки підкреслюють важливість врахування стилів сімейного виховання у психологічних дослідженнях та програмах підтримки дітей. Важливо створювати умови, що сприяють розвитку позитивних емоцій та задоволенню потреб дітей, щоб запобігти розвитку агресивних рис характеру. Необхідно також звернути увагу на навчання батьків навичкам емоційної підтримки та конструктивного спілкування, що може зменшити ймовірність проявів агресії у їхніх дітей.

Таким чином, результати нашого дослідження підкреслюють важливість стилю виховання в формуванні емоційного клімату в родині та його вплив на психічний розвиток дітей. В ході дослідження робочу гіпотезу було підтверджено.

ВИСНОВКИ

1. Характер – це індивідуальний, складний набір властивостей особистості, які відображають її ставлення до навколишньої дійсності. Визначають три основні блоки рис характеру: ставлення до самого себе, ставлення до інших людей та ставлення до праці або навчання. Перші форми поведінки та звички формуються через механізм наслідування: дитина копіює поведінку близьких, а також через навчання за допомогою емоційного підкріплення. Найбільш сензитивними періодами для формування характеру є вік від 2-3 до 9-10 років, коли відбувається активний процес соціалізації через спілкування з дорослими та однолітками.

Показниками гармонійного характеру є якісні риси, що відображають рівень узгодженості характерологічних особливостей особистості: моральна вихованість, цілісність характеру (несуперечливість та гармонія у відносинах з оточуючими і довкіллям), врівноваженість та сила характеру. Формування гармонійного характеру є результатом належного виховання та самовиховання. У разі порушень у цьому процесі розвиток особистості може набути патохарактерологічних ознак.

2. Патохарактерологічний розвиток – це психогенне патологічне формування характеру і особистості, що виникає внаслідок психотравмуючих ситуацій або неналежного виховання під впливом негативних соціально-психологічних факторів, таких як тривалі психологічні травми.

Негативні умови розвитку дитини можуть призводити до відхилень у формуванні її особистості, зокрема до розвитку агресивності та виникнення акцентуацій характеру. Агресивність – це стійкий набір особистісних рис, який стимулює прагнення до насильницької поведінки. Батьківська поведінка часто слугує моделлю для наслідування агресії: спостереження за агресивними діями батьків і позитивне підкріплення власної агресії дитини з

часом підвищують рівень її агресивності. Акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, що виражаються в посиленні окремих рис. У разі сильного прояву, під несприятливими умовами, акцентуації можуть набувати патологічних форм. Одним із варіантів патохарактерологічного розвитку може стати психопатія – аномалія характеру, що проявляється дисгармонією особистості, патологічними рисами і порушеннями в емоційній та вольовій сферах.

3. Одним із ключових чинників формування патопсихологічних рис характеру в дитячому віці є сім'я, оскільки це перша соціальна група для дитини. Стиль сімейного виховання визначає індивідуально-типологічні особливості взаємодії між батьками і дитиною, а також специфіку комунікативних можливостей та рівень їхніх взаємин. Батьківське ставлення до дитини проявляється через емоційний, когнітивний і поведінковий аспекти. До особливостей виховання, які впливають на формування патохарактерологічних рис, належать: нестача батьківської теплоти й уваги, терпиме ставлення до негативної поведінки дитини, байдужість та емоційна холодність.

Профілактика та корекція патохарактерологічної поведінки дитини повинні бути орієнтовані на покращення її взаємодії з оточенням, а також на розвиток навичок самоконтролю та етичних і моральних уявлень. Запобігання патохарактерологічному розвитку і поведінці має відбуватися через основну діяльність, важливу для дитини на конкретному етапі її розвитку, відповідно до соціальних умов і вікових особливостей.

4. Психодіагностичне дослідження, спрямоване на вивчення типів сімейного виховання, виявило, що найбільш поширеним у досліджуваній вибірці є демократичний стиль виховання. Цей стиль характеризується прийняттям, відкритою взаємодією та належним емоційним контактом між батьками та дітьми, що сприяє гармонійному розвитку дитини. На другому місці за поширеністю знаходиться авторитарний стиль, при якому батьки проявляють надмірний контроль і сувору дисципліну, що може обмежувати

самостійність дитини. Третє місце посів ліберальний стиль виховання, який відзначається браком достатньої емоційної взаємодії і дистанційованістю батьків, що іноді призводить до недостатньої підтримки у розвитку дитини.

Дослідження проявів агресивності у дітей за допомогою шкали агресивності показало, що вербальна агресія є найпоширенішою формою агресивної поведінки серед інших видів. Це може проявлятися у словесних образах, погрозах або сарказмі, що часто використовується дітьми як спосіб висловити своє невдоволення або роздратування. Менш вираженими виявилися фізична агресія та непрямая агресія, які також присутні, але не настільки домінують у поведінкових проявах дітей. Також встановлено, що більшість з досліджуваних школярів не проявляють агресивності або ж демонструють лише певні тенденції до агресивної поведінки.

5. Кореляційний аналіз за методом Пірсона показав значущі взаємозв'язки між стилями сімейного виховання «відкидання», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» і різними формами агресивності у дітей молодшого шкільного віку. Ці стилі виховання характеризуються незадоволенням ключових потреб дитини, включаючи емоційні, що може викликати постійну внутрішню напругу і негативні емоційні стани. Це сприяє розвитку патохарактерологічних рис, зокрема, агресивності, яка може проявлятися як у фізичній, так і у вербальній та непрямій формі. Недостатність емоційної підтримки, жорсткі правила або надмірний контроль, а також занижена оцінка можливостей дитини ведуть до накопичення фрустрації, що зрештою виливається у агресивну поведінку як реакцію на несприятливе середовище. Робочу гіпотезу було підтверджено.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАНЬ

1. Адлер А. Індивідуальна психологія як шлях до пізнання та самопізнання людини. Київ : Наука жити, 1997. 357 с.
2. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
3. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2008. 21 с.
4. Баумейстер А. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання. К. : Дух і Літера, 2012. 408 с.
5. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 10-15. <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-2>
6. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри. Київ : Форс Україна, 2022. 576 с.
7. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.07.00. К., 2001. 18 с.
8. Бондаренко Н. П., Жумар Д. М. Вплив сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. *Габітус*. №59, 2024. С. 66-71.
9. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
10. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. К., 2001. Т. III, ч. 4. С. 20–24.
11. Васильєва О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення. *Психолог*. 2010. №35-36. С. 8-11.

12. Вінтюк Ю. Дослідження характеру у навчальній роботі зі студентами-психологами. *Молодий вчений*, 12 (64), 2018. С. 409-414.
<https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-94>
13. Гайдегер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'янця. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
14. Горні К. Невротична особистість нашого часу (The Neurotic Personality of our Time), 1937. / пер. з англ. Philosophical arkiv, Nyköping (Sweden), 2016. 186 с.
15. Грицишина Т. І. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку як соціально-педагогічна проблема. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 12 (55). С. 12–15.
16. Гуд Г. Психологічні особливості негативних переживань у молодших школярів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Інс-т пед. освіти і освіти дорослих ун-т ім. І. Я. Зязюна. Київ, 2021. 286 с.
17. Джеймс В. Прагматизм ; пер. з англійської Павло Насада. Київ : Альтернативи, 200. 144 с.
18. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2001. 20 с.
19. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. №7. С. 57–60.
20. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
21. Емоційний розвиток дитини. Збірник психол. тестів, програми тренінгу емоційної зрілості, тренув. вправи для дітей дошк., мол. шкіл. та підл. віку / упоряд. С. Максименко та ін. К. : СПДФО О.П. Главняк : Мікрос. СВС, 2004. 111 с.

22. Євтушенко І. В., Мелоян А. Є., Бабенко К. А. . Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. *Психологія. Збірник наукових праць*. К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. Вип. 21. С. 15–23.
23. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. № 39 (3). С. 8–10.
24. Кичурчак Н. В. Вплив сімейного виховання на розвиток особистості дошкільника. *Актуальні проблеми дошкільної та корекційної освіти* : зб. наук. пр. студентів і молодих учених. Рівне : РДГУ, 2018. Вип. 1. С. 80-81.
25. Кобильченко В., Омельченко І. Закономірності психічного розвитку в онтогенезі й дизонтогенезі: медичний та психологічний аспекти. *Особлива дитина: навчання і виховання* : наук., навч., інформ. журнал. 2021. № 2. С. 7-19.
26. Коваль-Бардаш Л.В., Компанець Н.М. Включення дітей з особливими потребами у соціальне середовище: особливості формування комунікації та подолання поведінкових розладів: навч.-метод. посіб. Київ : Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України 2020. 137 с.
27. Козловська Е. В. Гармонійні стосунки в сім'ї як фактор особистісного зростання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Рівне, 2008. № 41. С. 82–85.
28. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
29. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2002. 21 с.
30. Крайг Г. Психология развития. 9-е изд. СПб.: Питер, 2005. 940 с.
31. Левицька Л. В. Корекція невротичних розладів у підлітковому

віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, №1, 2023. С.5-8. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.1>

32. Леонгард К. Акцентуйовані особистості. Пер з нім. ; передмова та ред. В.М. Блейхера. 2-е вид. стер. Київ : Вища школа, 1989. 375 с.

33. Литвин П. Є. Взаємозв'язок стилів сімейного виховання та адаптації студентів до умов ЗВО. *Особистість у просторі проблем XXI століття* : матеріали науково-практичної конференції, 25 травня 2023 року, Київ, Україна. Київ : НаУКМА, 2023. С. 46-48.

34. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. №6. С. 194–200.

35. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей. *Психолог*. 2008. №30 / 32. С. 17-29.

36. Максимова Н. Сімейне консультування : навчальний посібник. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.

37. Маслоу А. Нові кордони людської природи. URL : http://psychologis.com.ua/abraham_maslou.htm

38. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. Київ : ЦП «Компринт», 2015. 376 с.

39. Методи дослідження особистості : методичний посібник / Л. В. Долинська ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. К. : НПУ, 2003. 53 с.

40. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 /; Нац. ун-т "Остроз. акад.". Острог, 2013. 239 с.

41. Мушкевич М.І. Типи батьківського ставлення у сім'ях, які виховують проблемних дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія Психологічні науки* / гол. ред. М.О. Носко. Чернігів : ЧНПУ, 2012. Вип. 105. Т. 2. С. 21–24.

42. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 352 с.

43. Основи психологічного консультування та психологічної корекції / Долинська Л. В., Мельничук О. Б. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. 76 с.
44. Павелків В. Р. Психологічні особливості та детермінанти морального розвитку особистості у дитячому віці. *Інноватика у вихованні*. Т.1. № 7, 2018. С.6-17.
45. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2008. 431 с.
46. Павелків Р. В. Загальна психологія. К. : Кондор, 2009. 576 с.
47. Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: Монографія. К. : Логос, 2015. 383 с.
48. Павлик Н. Невротичний характер як фактор порушення соціалізації особистості в юнацькому віці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. Вип. 1. С. 47-51.
49. Пахомова Н. Г., Кононова М.М. Спеціальна психологія. Полтава : АСМІ, 2015 389 с.
50. Пінчук Н. І. Роль стилів сімейного виховання у розвитку резильєнтності підлітків. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: педагогіка та психологія. №5, 2024. <https://doi.org/10.54929/2786-9199-2024-5-10-02>
51. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
52. Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Хімченко Н. С., Погорільська Н. І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
53. Психіатрія дитячого та підліткового віку / Г. М. Кожина, В.Д. Мішиєв, Е. А. Михайлова, А. П. Чуприков, В. І. Коростій, Г. О. Самардакова, Л. М. Гайчук, Л. М. Гуменюк. Харків, 2013. 259 с.

54. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
55. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей. *Психолог*. 2010. №6. С. 22–26.
56. Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. №8. С. 37–46.
57. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 45 с.
58. Россоха О. І. Вплив сімейного виховання на формування особистості дошкільника. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі* : зб. наук. праць / за заг. ред. О. А. Гнізділової, відпов. ред. Н. В. Ковалевська. Полтава: ФОП Цьома С.П., 2019. Вип. 3. С. 162-166.
59. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. 3-тє видання, перероблене, доповнене. К. : ВЦ Академія, 2017. 384 с.
60. Сартр Ж.-П. Нудота / пер. із французької Елли Євтушенко. К. : Book Chef, 2022. 256 с.
61. Семиченко В. А. Психічні стани. К. : Магістр-S, 1998. 208 с.
62. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
63. Скляренко О. М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2005. 246 с.
64. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.
65. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Просвіта, 2001. 416 с.

66. Столярчук О. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.
67. Сучасний психолого-педагогічний словник / авт. кол. за ред. О. І. Шапран. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2016. 473 с.
68. Сучасні уявлення про роль почуття страху у формуванні поведінки людини / сост. А. Г. Романовський, В. А. Друзь, Ма Шуин, Джан Тан. Х. : НТУ «ХПИ», 2007. 188 с.
69. Терлецька Л., Кухар І. Взаємозв'язок страхів, фобій, тривожності із самоставленням особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 1(11), 2020. С. 57-63. DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).11](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).11)
70. Томчук С. М. Генеза негативних психічних станів молодших школярів та їх корекція : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2006. 200 с.
71. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
72. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Переклад з німецької: Петро Таращук. Київ : Основи, 1998. 709 с.
73. Фромм Е. Втеча від свободи / Пер. з англ. М. Яковлев. Харків : «КСД», 2019. 288 с. Харків : «КСД», 2017. 192 с.
74. Холл К. С., Ліндсей Г. Теорії особистості. Термінологічна правка В. Данченка. Київ : PSYLIB, 2005. <https://psylib.org.ua/books/holli01/index.htm>
75. Хьєлл Л., Зиглер Д. Теорії особистості. Основні положення. Київ : PSYLIB, 2006. <https://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>
76. Чайковський Р. В. Вплив сімейного виховання на розвиток характеру підлітка. *Молодий вчений*. №12 (88), 2020. С. 302-305. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-59>
77. Чамата П. Р. Характер та його виховання у дітей. Київ : Рад. шк., 1985. 44 с.

78. Чанцева-Коваленко О. М. Гармонійні стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2016. 20 с.
79. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
80. Шевченко Н. Ф. Консультування дорослих і дітей з проблем переживання страхів. *Індивідуальне психологічне консультування: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2014. С. 93-107.
81. Шевченко Н. Ф., Тищенко К. В. Дослідження впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей дошкільного віку. *Scientific collection «interconf»* : (38) : with the Proceedings of the 1 International Scientific and Practical Conference «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects», Tallinn, Estonia, December 16–18, 2020. Tallinn, Estonia : Uingu Teadus juhatus, 2020. С. 510-519.
82. Шнайдер К. Клиническая психопатология. Комм. Г. Хубер, Г. Гросс. 14-е изд., 1999. 296 с. URL: <https://studfile.net/preview/1823711/page:2/>
83. Юнг К. Г. Людина та її символи. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 436 с.
84. Bandura A., Walters R. H. Adolescent Aggression: A Study of the Influence of Child-training Practices and Family Interrelationships. New York : Ronald Press Company, 1959. 475 p.
85. Baron R. A., Richardson D. R. Human aggression. 2nd ed. Plenum Press. 1994. 420 p.
86. Boseovski J. J., Lapan C. Traits or circumstances? Children's explanations of positive and negative behavioral outcomes. *Cognitive Development*. Vol. 58, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2021.101019>
87. Bowlby J. Psychopathology of anxiety. *British J. of Psychiatry. Studies of anxiety*. M. H. Lader (ed.). London, 1969. Jan. 3. P. 80-86.

88. Bowlby J. The nature of the child's tie to his mother. *The International Journal of Psychoanalysis*, №39, 1958. P. 350–373.
89. Feshbach N., Feshbach S. The Relations Between Empathy and Aggression in Two Age Groups. *Developmental Psychology*. 1973. N. 1. P. 186-191.
90. Freud A. Normality and Pathology in Childhood: Assessments of Development. 2018. <https://doi.org/10.4324/9780429477638>
91. Hamlat E., Young J., Hankin B. Developmental Course of Personality Disorder Traits in Childhood and Adolescence. *Journal of Personality Disorders*. №34. 2019. P. 1-19. https://doi.org/10.1521/pedi_2019_33_433
92. Izard C. E. The Psychology of Emotions. New York : Plenum Press, 1991. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4899-0615-1>
93. Olweus D.; Block J., Radke-Yarrow, M. Development of Antisocial and Prosocial Behavior: Research, Theories, and Issues. New York, NY: Academic Press, 1986. 432 p. [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1988\)14:3<225::AID-AB2480140308>3.0.CO;2-B](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1988)14:3<225::AID-AB2480140308>3.0.CO;2-B)
94. Orpinas P., Frankovski R. The Aggression Scale: A Self-Report Measure of Aggressive Behavior for Young Adolescents. *Journal of Early Adolescents*. 2001. Vol. 21. N. 1. P. 50-67.
95. Parens H. Aggression in Our Children. Aronson, 1993. 205 p.
96. Patterson G. R. The aggressive child : victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. N.Y., 1976. 210 p.
97. Schneider K. Clinical psychopathology. 5th ed. Trans. by M. W. Hamilton. New York : Grune & Stratton. 1959. 173 p.
98. Sears R., Maccoby E., Levin H. Patterns of Child Rearing. NY: Harper & Row, 1957. 340 p.
99. Shiner R. L., Tackett, J. L. Personality disorders in children and adolescents. In E. J. Mash & R. A. Barkley (Eds.), *Child psychopathology*. 3rd ed., The Guilford Press, 2014. pp. 848–896.

ДОДАТКИ

Додаток А

Шкала агресивності (P. Orpinas, R. Frankovski)

Інструкція. Дай, будь ласка, відповідь, як часто ти здійснював перераховані нижче дії стосовно інших дітей.

№	Твердження	На протязі останніх 7 днів						
		0 разів	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	5 разів	6 і більше разів
1	Я дразнив інших дітей, щоб розсердити їх							
2	Я бував сердитим більшу частину дня							
3	Я давав здачу дітям, які намагались вдарити першими							
4	Я говорив про інших дітей таке, що слова викликали сміх у оточуючих							
5	Я підбивав інших дітей до бійки							
6	Я сильно штовхав інших дітей							
7	Я легко сердився на інших дітей							
8	Я затівав бійку, тому, що був сердитий							
9	Я бив кулаком або ногою когось							
10	Я обзивав інших дітей							
11	Я погрожував травмувати або вдарити когось							

Додаток Б

«Тест руки» (Е. Вагнер)

Інструкція. Уважно розглянь запропоновані зображення і скажись, що, на твою думку, робить ця рука?

